ПРОСВЕТНА БИБЛИОТЕКА
СРПСКЕ НАРОДНЕ ОДБРАНЕ У КАНАДИ
III. Књига.

Проф. Лазо М. Костић

ЊЕГОШ
И ЦРНОГОРЦИ

ПОВОДОМ СТОПЕДЕСЕТГОДИШЊИЦЕ
ПЕСНИКОВОГ РОЂЕЊА.

ИЗДАЊЕ СРПСКЕ НАРОДНЕ ОДБРАНЕ У КАНАДИ.
ХАМИЛТОН
1963.

Штампарија "Канадског Србобрана", Хамилтон.

ПЕТАР II. ПЕТРОВИЋ — Њ Е Г О Ш
владика и владар Црне Горе (1830—1851)
Рођен у Његушима 1. новембра 1813., умро на Цетињу 19. октобра 1851.

ВЛАДИКА РАДЕ ЊЕГОШ

О Светом Луки ове године навршава се равно 150 година како се у подножју гордог Ловћена, а на домаку српског мора, родио најумнији Србин свих вјекова, највећи пјесник кога је Српкиња родила. Тада је у скромној кући Тома Петровића угледао свијетло његов син Раде, који се у почетку није ништа разликовао од осталих његушких малишана, да после засја на српском небу као најсјајнија и најтрајнија звијезда Он је био владика, вођ једног слободног народа, који се никада није погнуо пред непријатељем. Али се он није само тиме задовољио, већ се дао на писање и оставио вјечна дјела која су била, која су сада и која ће остати увијек понос српског рода, нешто ненадмашно.

Српска народна одбрана у Канади клања се његовој успомени и жели да трајнијим спомеником обележи овај јубилеј највећег српског генија. Зато је радо прихватила предлог свог сталног сарадника проф. Лазе М. Костића, који је познат као одличан познавалац и велики обожавалац бесмртног пјесника, да том приликом изда неке његове студије о Његошу. Са тим скромним доприносом, Српска народна одбрана у Канади жели да не заостане иза других институција српских ни у земљи ни у иностранству, кад је ријеч о указивању почасти великом српском сину. Она то чини скромно али усрдно.

Нека је вјечна слава и хвала недостижном српском генију, владици Раду Петровићу Његошу, и вјечан помен међу Србима!

У дубоком поштовању
пред ликом бесмртног Његоша

председник СНО у Канади,
Милутин П. Бајчетић.

ПРЕДГОВОР

Бавећи се првих година емиграције са Његошем (јер друге литературе по логорима нисам имао), ја сам био многе теме скицирао или обрадио писмено. Написао сам био неколико десетина студија. Издавача није било, то је разумљиво. Али су, срећом, наилазили стално јубилеји нашег највећег ума, и они су омогућили да се понешто сабере у збирке и изда. Тако је изашло неколико мојих књига о Његошу.

Сад се и Српска народна одбрана у Канади показала вољном да бар скромно обележи јубилеј једног од највећих Срба свих времена и она је сместа пристала на мој предлог да један део мојих студија објави поводом 150-годишњице рођења нашег генија. С обзиром на разне околности (нарочито оскудице штампарског особља), опсег дела је унапред ограничен на око пет табака велике осмине.

Ја сам према томе одабрао неколико расправа које дајем под наведеним насловом. Могао се дати и неки други наслов, можда бољи и адекватнији, али то није важно. Изнети су стварно погледи („схватања") и обичаји Црногораца описани у Његошевим песмама, нарочито у Горском Вијенцу и у Шћепану Малом. Његош их је описао доста верно (мада то у песмама, где влада лиценција поетика, није неопходно). А он их је знао одлично. Јер су скоро непромењени ти обичаји и та схватања живели још у Његошево доба. Тада се мање све ово мењало за сто година него данас за једну. Тиме ова излагања имају значај за социолошко испитивање црногорског друштво 17., 18. и 19. века. Она су један скроман допринос тим студијама које ће се морати кад-тад појавити (као и сви до сада објављени моји радови о Његошу, ови су скоро истог типа и истог циља).

Сви су ови радови настали првих година иза рата, кад сам имао веома мало, или ништа, литературе о Његошу. Тиме је он непосредније и интимније схваћен и тумачен.

Ја сам истински захвалан СНО у Канади што је пристала да се овим радом обележи прослава 150-годишњице појаве на свет „јединог горостаса у српској књижевности", како је казао за њега Слободан Јовановић у једном броју Српског књижевног гласника посвећеног Његошу (мислим из 1925. цитирам по сећању). Она, свакако, не сме да прође незапажено ни у емиграцији, јер је Његош и наш, јер припада свима Србима гдегод се налазили. А има, хвала Богу, у емиграцији доста интелектуалаца и доста познавалаца Његоша који га умеју осетити и објаснити.

У земљи се спрема импозантна прослава Његошевог јубилеја. Ту ће издавати његова дела и марке са његовим ликом, али ће све бити дириговано, усмерено у једном циљу, лажно и фалсификовано. Тако нпр. неће се смети ни наговестити да је Његош Србин или српски писац итд., као што знамо из досадашњих прослава Његошевих јубилеја.

Утолико ће бити потребније да се емиграција са њим позабави. Њена су средства, истина, јако ограничена, али ипак она може и мора да обележи јубилеј Његошев делима трајне вредности (не простим декламацијама и бомбастим похвалама).

Може се писати о Његошу као човеку, као државнику, као патриоти (Србину) итд. Све је то корисно. Ипак је најкорисније дати нова тумачења његових дела, одн. појединих ставова у тим делима. То се ради већ сто година, и дуго ће се још радити. Његошева дела су тако велика да се исплати истраживати сваки детаљ и објашњавати сваку, ма и најбезначајнију, мисао у његовим песмама. А књижевна историја је показала да има код Његоша доста места којима је потребан коментар. Коментар се не мора давати увек екзегетично (уз сваки поједини стих на који се односи), већ још боље и ефикасније у систематском излагању појединих основних мисли и схватања писца и његових актера. Тако смо ми поступали у свим својим расправама о Његошу, па тако и сад поступамо.

Његошеве песме заслужују највећу пажњу и вечно старање о њима свих људи од пера. Когод ту нешто корисно допринесе њиховом разбистравању и пропагирању, он чини за српску науку и српску нацију корисно дело. Јер су те песме наш сталан понос и наша највећа дика. С њима можемо увек стати уз прве народе света, с њима се можемо мерити са најбољима, са њима се не можемо никад осрамотити. Зато је једновремено и част и задовољство свима који се могу бавити Његошем.

И ја се сматрам нарочито срећним да се још једном "осенчим" Његошем, да захваљујући њему дођем и ја до изражаја. Радујем се такође што опет један део мојих радова о Његошу (и радова уопште) могу да отргнем од "очајања". Ако само мало помогнем осветљењу Његошевих мисли, или популарисању његових идеја, ја сам постигао свој циљ.

Зато још једанпут захваљујем СНО у Канади, нарочито њеном председнику г. Милутину Бајчетићу и осталим лицима која су се залагала да ово делце изађе.

Ветинген, Швајцарска, 1963. године. — Л. М. Костић

КАКО ЈЕ ЦРНОГОРАЦ ИЗ ЊЕГОШЕВИХ ПЕСАМА ПОСМАТРАО ОСТАЛЕ НАРОДЕ.

I

Црна Гора све до 19. века имала је само два суседа: Турску и Млетке. Око три четвртине границе било је према Турској, а око једне четвртине према Венецији (Боки). Са Турцима су Црногорци били у сталном сукобу, са Млечићима час у савезу час у сукобу. Али додири и везе, било позитивни или негативни, били су стални и веома интензивни са оба суседа. Они су, ти суседи, били, такорећи, свеприсутни, и ниједног момента се није могло ни живети без додира са њима, ни мислити а у мислима њих изоставити. У данашњим државама народ једва води рачуна о својим суседима; то чине само носиоци спољне политике. У старој Црној Гори није ниједан становник могао ни да легне ни да устане а да не мисли на своје суседе, првенствено на Турке. Он је зато о њима свакако знао више него што данашњи држављани знају о својим суседима, и поред тако разгранате штампе. Он је о њима имао своје одређено мишљење које је често нашло и код Његоша на спомен и опис.

Али о свим "Турцима" није Црногорац имао потпуно исто гледиште. Он је нарочито чинио разлику између својих најближих суседа: Арбанаса и Босанаца (подразувејући ту и Херцеговце) и даљих Турака. С оним првим је био нарочито у "присној" вези, борбе је углавном са њима водио. И то разликовање налази код Његоша на одговарајуће приказивање.

Од удаљених држава Црногорац је "познавао" само Русију, и то у време владике Данила слабо и магловито, о после све боље и интензивније. Више је о њој "чуја" и ближи јој се осећао. Зато у Горском Вијенцу нема нигде ни речи помена о Русији (сем што игуман Стефан каже да је славио Божић "у свето Кијево" — 2456, али га је он славио и у Палестини, и у Светој Гори итд.). Шћепан Мали је пун говора о Русији.

Никакве друге државе нису Црногорца из Његошевих песама интересовале, нити је он знао за њих. Тек почетком 19. века дошао је у дотицај и сукоб са Наполеоновом војском и тако дознао за Француза, кога Његош назива и "Галом". Тада је дознао и за Аустрију, која му је после сто година била немио сусед. Али је она имала више народа, као и Турска. Код Турске је он све становнике звао Турцима, у Аустрији није могао.

О свим нацијама са којима је Црногорац старог кова ма у каквој вези био, он има и своје мишљење, које није без интереса навести.

II

Турчина Црногорац сматра својим диндушманином у буквалном смислу речи (диндушманин значи непријатељ дина или вере, а то је био највећи непријатељ; после се реч употребљавала за сваког веома великог непријатеља или крвника). С њим не може да има мира (Г. В. 132): До истраге тур-

ске али наше.

Ово исконско и стихиско непријатељство обележио је Његош на још неколико места. Једанпут то тврди Турчин, Кади Аскјер (ШЋ. V, 344):

Од постанка нашега пророка,
Откад паде куран са небесах,
Јошт душманин већи не постаде
Човјек чојку а народ народу
Од Турчина и од Црногорца.

У Горском Вијенцу каже Сват Црногорац (1830):

Срб и Турчин не слаже се нигда,
Но ће пријеђе море ослачити.

Разуме се да љубави између Црногораца и Турака не може да буде. Нема између њих ни мира, не може да се установи ни један "модус вивенди", један сношљив суседски однос, "мирна коегзистенција", како се каже у комунистичком жаргону, симбиоза, како се каже у природи. Они се мрзе, они преже један на другога, они ће се ухватити у коштац чим им се пружи прва прилика ако то већ нису учинили.

Али како мисли Црногорац о Турчину? Да ли га сматра непријатељем достојним поштовања, да ли га цени, или га омаловажава, или презире?

У том погледу није Његош сасвим конзегвентан. Углавном, његови радови су пуни негативних карактеристика Турака. Али у Свободијади нпр. нађе се и понека похвала, нарочито похвала јунаштва турског. У Горском Вијенцу ће се узалуд тражити ма каква позитивна карактеристика Турака. Значи ли то да је Његош мењао своја гледишта, да је млад мислио једно а доцније, већ зрео, друго? Неће бити тако. Његош је одувек једнако мрзео Турке, и то кулминантно. Није он у том погледу показао никакав преокрет. Али је природа његових песама увек друкчија, и морао се, хтео-не-хтео, за њом поводити. Кад треба да треби Турке из своје средине не могу их Црногорци још хвалити. Када пак имају да се с њима ухвате у коштац, да се опробају на бојном пољу, незгодно их је омаловажавати, јер ће тиме и своје победе да омаловаже. Отуда углавном та разлика у оцени Турака.

По Горском Вијенцу, они су "јата проклетога кота" (4), они су "адова жвала" (27), они су "људска куга" (49), даље: "ђаво" (306), "враг" (2606), "вражји кот" (528), "вражја сила" (646). Они су "пасји милет" (1778), упоређују се још са "дивљим вепром", са "међедом" (1154, 1163). Они су "невјерни", не може се никаква пажња поклонити њиховом давању вере (1912, 1926, 2000, 2005). Њихови судови су најгори на свету (1458). То су "нељуди" (1151), опијени "са злом и неправдом" (1778), безакони, самопусни итсл. Њихови "трагови смрде нечовјештвом" (1156), па и они сами заударају од некрсти и то их прати свуда и свагда (1252, 558).

И у Свободијади има сличних, неповољних епитета, али има, као што је речено, и повољних. У Свободијади је уоп-

ште пуно епитета, који се дају свакоме и свачему, скоро као код Омира. Често се понављају исти епитети, у разним певањима (мада има и нових). Због тога је сувишно цитирати их све одреда. Овде ће се само илустрације ради навести ставови из првог певања Свободијаде.

Неповољни би епитети нпр. били: Турци су "скрвни" (14-11), "Турство је бијесно" (515), његова је војска "крвожедна" (588), "гнусно Турство" (401), "зулумћари гнусни Турци" (174), итсл.

Али су турски "полкови храбри" (1318), у њима су "убојити јаничари и спахије гласовите". Њихова је војска "горда" (585), оружје им је "пламно" (603), то је "страховита сила, од које се горе тресу" (615), то је "зорна војска" (624). Јаничари су "силни Турци" (637), они су "вити као вуци" (след.). "Јаничарска храбра војска" (720) паде ипак "сваколика" жртвом "пред витештвом Црногорца". Ту је тежиште ствари, ту је смисао похвала.

Зато народна песма настала у Црној Гори каже: Грехота је хвалити Турчина, Ал срамота сакрит' му јунаштво!

Као што се види, једанпут се у Свободијади хвале сви Турци одреда, други пут се истичу само Јаничари. То је заиста била елитна турска војска, али је Његош несумњиво и зато истиче што су Јаничари били хришћанског порекла.

Јаничари су углавном били Босанци и Арнаути. То наглашава сердар Јово књазу руском Долгорукову (Шћ. IV, 230):

Да ли не знаш? Они су Стамболу
Оштра сабља и десница рука.
Колијевка то је јаничарска,
А јаничар сила крволока.

III

Босанце и Арнауте, као што смо већ рекли, Његош одн. Црногорци Његошеви истичу и иначе, кад ови и нису јаничари. Они их стављају изнад осталих Турака. Ево неколико детаља.

Босанце и Арнауте хвале Црногорци као одличне војнике, негде заједно а негде посебно. Никад се нису рђаво о њиховим војним способностима изразили. А добро веома често. Ево примера.

У Шћепану Малом упозорује сердар Јово руског изасланика књаза Долгорукова како је малој Црној Гори тешко ратовати са моћном Турском. И између осталог каже (IV, 223):

Куд се годе с границе шенемо,
Срести ће нас двадесет тисућах,
Мало даље срешће и педесет,
Па не мрца и заваљеника
Но Бошњака али Арбанаса,
Од искона војничког народа,
Те се рађа и мре под оружјем.

А и игуман Теодосија Мркојевић тако мисли. И он каже Долгорукову (Шћ. IV, 331):

Ми хоћемо заврћи бојеве,
Около нас десет су градовах,
Турке ћемо навућ на границе,
А све Турке најжешће јунаке
Од све Босне и од Арбаније.

Црногорац би вероватно признао те војне квалитете непријатељу и иначе. Али је Босанцима и Арбанасима тим рађе признавао што их је сматрао својом крвљу. На више места се то мишљење очитује, нарочито према Бошњацима.

То изражава игуман Стефан у Г. В. (2345). Он каже присутним Црногорцима:

Што је Босна и по Арбаније?
Ваша браћа од оца и мајке —
Сви заједно и доста работе!

Род је, дакле, по оцу и мајци, Босна цела, а од Арбаније половина, свакако она горња, северна.

Посебно се хвали јунаштво Босанаца и Херцеговаца у Слободијади. Његош под босанским Турцима разуме редовно и Херцеговце. Уствари су Црногорци били највише у сукобу са херцеговачким муслиманима, у сталним чаркама. Али у великим бојевима је увек пристизала на границе црногорске огромна турска војска, са запада скоро увек Босанци (отуда борбе у Цуцама са Босанцима), а са истока Арбанаси. Херцеговци су били увек саставни део босанских војних одреда. Зато из Владика заједно обухвата. Ретко спомиње Херцеговце посебно.

У трећем певању Свободијаде стоји у стиху 232 и даље:

Насрнуше Црногорци
Са природном ваљаношћу
Ка на прве турске војске.
Али Бошњак, Херцеговац,
Срб је турске вјере збиљски:
Не кће с мјеста и мегдана
Он шенути, узмакнути
Без велика меса, крви.
Већ се бојак прекрвави
Три дни бјела и три ноћи
Све на једно мјесто држи. . . .

Овде признаје млади Његош Босанцима пуну равноправност у јунаштву са Црногорцима. Али, разуме се, зато што су Срби. Трећи стих у горецитираном пасусу треба објаснити, јер људи ван Црне Горе тешко ће га разумети. По њему, Црногорци су били насрнули, истина ваљано и јуначки (јер друкче не могу, то им је "природно"), мислећи да је према њима "прва турска војска". То значи ранија, она с којом су раније ратовали. Међутим, ова садашња војска је била кудикамо боља него она "прва". Тада признаше и сами да је Бошњак просечно далеко бољи војник од других Турака. Јер он је Србин, "збиљски Срб".

Муке су грдне имали Црногорци или, како их Његош у ст.

271 назива, "храбра српска војска". Па ипак њихова "вјештобојна хитрост"(285)

> Погна с поља битке страшне
> Херцеговце витезове
> И Бошњаке непреклоне.

Епитети које им Владика даје заиста су веома часни и ретки. Витезови се спомињу и иначе, али о "непреклоним" непријатељима се нигде више не говори.

У деветом певању Свободијаде назива Његош Босанце "делијама Босне нагле" (5). У осмом певању стоји чак да су Црногорци устукнули с бојног поља и отишли бранити своје куће, јер су увидели да није била прилика "с Бошњаком боја бити" (636). Итд.

У једном колу Шћепана Малог опева се двоструки пораз "босанске силе" код села Трњина у Цуцама (III, 583); у тој песми се грде Турци, а то су Босанци, због њиховог "дивљег и бесчовјечног бјеснила", које их "на злочинство њино стеже".

Теодосија Мркојевић у IV дјејствију Шћепана Малог (273) даје поразну слику националне индиферентности и отсуства националне свести код Босанаца:

> ..... Кад Бошњаци, наша родна браћа,
> Слијепи су, те не виде ништа.
> Куран им је очи извадио,
> Куран им је образ оцрнио;
> У њих нејма душе ни образа
> Који не би за Куран умро, —
> То је њина кукавна светиња.
> О слободи и о народности
> У њих нико поњатија нејма,
> У гроб су их обје сахранили.

Само неколико ситних објашњења. Куран је, као што је познато, муслиманско "свето писмо". Поњатије је појам (руски облик).

Као што се види, Његош признаје Босанцима војне квалитете без резерве, скоро их ставља са Црногорцима на исту ногу. Разуме се зато што су Срби. Али моралне квалитете им оспорава, нарочито националну свест. Њих је турска вера не само однародила, већ директно заслепила, убила у њима сваки појам о националној припадности и сваку искру, сваку жељу за слободом.

Сами Турци, опет, Бошњаке сматрају ипак као неке Турке другог реда, и реч Бошњак нема код њих једно племенито значење. Зато и у Шћепану Малом то Турци између себе не крију. Беглербег каже нпр. паши Шувајлији: Што будалиш, једна Бошњачино! (827). Такво се апострофирање понавља још неколико пута.

IV

А Арбанасе хвали Његош као добре јунаке гдегод му се за то пружи прилика. Не треба заборавити да Његош просто

глорифицира Скендербега у свим својим делима (не само у Горском Вијенцу); ниједно друго лице после Обилића Његош не хвали и не узноси колико Ђура Кастриота (Скендербега). Понекад, истина, кад је љут на Арбанасе, он одваја Скендербега од њих, понекад не може да им свима не призна утицај и квалитете Скендербега.

У првом певању Свободијаде нпр., ст. 592, назива један део турске војске:

Скендербега потомцима,
Огњевитим Арбанима.

У деветом певању описује се борба скадарског паше Бушатлије против Црногораца; војници су скоро сами Арбанаси, углавном Малисори (око Скадра). Већ у почетку каже да паша скупи 30,000 војске "љуте и крваве, силне Малесије" (45). Даље је назива "Малесија бојем хвална" (376). После тога: "храбри Малисори" (482). А они сами, Малисори, уверавају пашу да су готови вазда испуњавати његове заповести (486), јер

Крв та иста храбра тече
Проз срчане наше жиле
Којано је подизала
Наше претке на витештво
Под барјаке Кастриота.

Чак и у доба Владичино ратовали су Арбанаси против Црногораца. Он то описује у песми Кула Ђуришића, и не може да им не призна јунаштво. Турцима стиже у последњи час помоћ од "шесдесет стотинах" (274):

Арбанаса, љута убојника.

У Горском Вијенцу их Вук Мандушић описује као харачлије, но ипак им признаје да су то "љути Арнаути".

У III. чину Шћепана Малог пише барски архимандрит Шћепану што се збило са турском војском после њеног пораза на Чеву. Без обзира колико има истине и у тој борби и у том поразу, интересантно је какву је улогу дао арх. Дебеља Арнаутима после борбе (III, 416):

Ама што је војска румелинска,
Она ти је листом изгинула;
Онај ками што је претекао
Све је голо ка прст остануло
Арнаути све јој поскидали!

Да ли су то Арнаути заиста радили? Тешко је не поверовати у то. Само писмо Дебељино Његош опредељује у предговору Шћепана Малог као историску чињеницу. Не значи то да је и цео садржај писма историски веран. Али баш овај податак могао би у њему да се налази. Ми који познајемо Арбанасе из последњег доба знамо поуздано да су ту особину задржали. Они су пљачкали нпр. 1912-13. турску војску, 1915. српску, 1941. југословенску, 1943. италијанску итд. Њима се много допада "поскидати" све што могу једној војсци

у повлачењу. И ми знамо Арбанасе као јунаке, али и као мародере. Пре сто година Његош их приказује да су били такви још сто година раније. Тешко је не поверовати, понављамо.

Игуман Теодосија Мркојевић даје такође поразну слику Арнаута у оном истом говору књазу Долгорукову, којим је онако негативно квалификовао Босанце (да би књаза уверио на које ће тешкоће Црна Гора да наиђе кад се поново упусти у борбу са Турском). Он каже (IV, 283):

Арнаут је ни вода ни вино
Народности ни слободе нејма,
Он за образ не зна и поштење,
Продаје се ко му више даде;
За новце ће свашта учинити,
Матер продат а оца заклати.
Та витеза Скендербега Ђура,
Који њима не бјеше приличан
(На ујаке Ђуро налицаше,
На Балшиће, на српске кнежеве),
Баш овога славнога витеза,
Кога више никад стећи неће,
Продадоше за новце Турцима.
Да им ноћу Ђуро не утече,
Из постеље, те некако чудно,
Хоћаху му главу откинути,
И продат је за новце султану.
Скендербегу ми смо помагали
Борити се против силе турске;
Арнаути то знати неће,
Они су нам највећи врагови.

Игуман их је заиста веома негативно описао, али им јунаштво не спори (уосталом, природа је његова говора таква, да мора снагу непријатеља и преувеличавати). Теодосија оспорава Арбанасима моралне квалитете, нарочито им ставља на терет њихову иоткупљивост, среброљубље. Његош је, баш у доба кад је писао Шћепана Малог, имао тешке часове са пограничним Арбанасима и вероватно му је споменута сцена добро дошла да да одјека своме расположењу.

И кад грди Арнауте, сам Теодосија мора да се огради да не би повредио успомену на Скендербега. Овај је узвишен ван сваке сумње. Али се Арнаути с њим не могу дичити: пре свега он и није прави Арнаутин, јер је по танкој крви Србин, потомак Балшића. Ретко се догађа да се сестрић уметне на ујаке (и ако се догоди, то нико с очеве стране не признаје!), али је овде био баш тај случај! Скендербег се уметнуо на Балшиће, српске кнежеве. Он је по менталитету био Србин. Арнаутима он не "бјеше приличан". То значи да им није доликовао, да га нису заслужили.

Има још један став који треба објаснити, односно један стих међу горецитираним. То је баш први по реду. Мени он изгледа потпуно јасан, и сваком нашем човеку. Али га је Ја-

ша Продановић погрешно протумачио *). Мора се рећи да су тумачења Јаше Продановића иначе одлична и беспрекорна. Он је био веома млад кад је та тумачења дао, и није се имао ни на кога ослонити, па је ипак дао сасвим правилна тумачења. Ретко се може наћи једна грешка (он је Његоша присно осећао што се за Решетара не може никако рећи). Једна таква ретка грешка је тумачење горњег стиха. Он каже да Арбанас није "ни мусломан (који не пије вино него **воду**) ни хришћанин (који пије и **вино**) и ако их по имену има и једних и других". Уствари то је фраза која се може рећи за сваки народ, чак и за сваког појединца. "Ни вода ни вино", то значи нешто осредње, помешано, бљутаво. То је по форми слично као кад се каже: ни вруће ни студено, или нит' смрди нит' мирише итсл. Није Његош тражио једну карактеристику која би само Арбанасу приличила, већ је на њега применио једну општу карактеристику људи, које је још Христос жигосао. То је био само увод у њихово карактерисање, појединости следују затим. Из њих се такође види да Његош није имао у виду оне који пију вино или воду, већ је то једна алегорија општег значаја.

V

О Млечићима има веома много података у свим већим Владичиним делима.

Најинтересантнији су, а свакако и најпознатији, они које војвода Драшко Поповић даје у Горском Вијенцу (1400 и даље). Са црногорског гледишта посматрана слика Млечића не изгледа нимало повољна. Скоро све негативне особине Драшко им придаје. Пре свега нису јунаци; то је главно и основно (1446). Беху телесно махом грдни: "од бруке се гледат не могаху" (1408). Било их је богатих доста, који "од богатства бјеху полуђели" (1410), али сиромашњих још повише. Ови опет немају никаквог поноса, носе чак женетине улицом, тешке и грдне, и то по дану: "не боје се части ни поштењу" (1421). Лица са средњим имовним приликама није Драшко ни видео, изгледа заиста да их је једва било. Куће им беху тесне, пуне смрада и запаре, "те немаху крви у образу" (1428). Нарочито се Драшко окомио на млетачке судове, који су једва бољи него турски (1458). Није му остало незапажено ни ухођење и шпијунирање, које је у Млецима било свакодневна појава, чак и редовно занимање великог броја грађана (1505 и даље). И тако даље: све непријатно, ружно, негативно. Скоро ничега доброг није Драшко, бар са свог гледишта, видео у Млецима. Ништа му се није допало. И Драшко им не проriче добру будућност. Баш због страховитог поступања са сужњима, Драшко је увидео да су они пренебрегли Божје заповести, на основу чега закључује (1499): И да ће им царство погинути
И бољима у руке уљести.

И у Шћепану Малом се грде Млечићи. Кад је видео да ће га

*) Предговор и коментар уз текст "Лажног цара Шћепана Малог" у издању Српске књижевне задруге, св. 65, 1902.

напасти заједно са Турцима, сам Шћепан је необично љут и узрујан. Турке разуме, то су стални иваздашњи непријатељи Црногораца, као што су и ови турски непријатељи. Турчин и Црногорац неће се никад помирити "до суђена дана" (I, 766).

Ал' Млечићи — црн им образ био —
Што у вражјем колу поиграше?
Ђе су клетве, светиња христјанска,
Те везаше с вама од искона
Да су вјечни ваши пријатељи?
Ђе је крвца ваша проливена,
Те у помоћ њину проливасте
За слободу рода христјанскога?

На крају каже да му је просто одвратно кад на њих помисли, "гади му се и невоља му је":

Та ово су покрштени Турци!

У трећем чину Шћепана Малог, дакле после извојеване битке и победе над обе војске, разговарају Шћепан и игуман Теодосија. Шћепан се "чуди" што Млечићи тако отворено сад нападоше на Црногорце. Дотада, они су их

Све мрзјели, мрзећи љубили,
Ал' нијесу мрзост на виђело
Никад прије досад изнијели.

Откуда им сад та "безобраштина", пита се Шћепан (III, 546).

Теодосија му каже да се не може чудити онај који зна шта је раније било: Ово њима нијесу првине. И онда каже како су за време најезде везира Ћуприлића црногорски неборци и нејач утекли били у Боку да се спасу. А онда:

Срамотно их Млечићи тисућу
Похваташе, Турцима предаше. .....
Да угоде нечовјечној ћуди
Тиранина богоотпадника.

Турци су, свакако, ту нејач на најзверскији начин погубили.

Тај разговор се води у осмом јавленију. У дванаестом "долази граф[1]) Бујовић", сердар боко-которски, родом из Пераста, и доноси Шћепану писмо од провидура из Котора, у коме га моли провидур да се не именује Шћепан императором ни царем, јер "речена имена не звече лијепо у овим крајевима". Он је дошао у моменту веома неповољном за Млетке, после њихове помоћи Турцима и њиховог пораза. Зато је Шћепан дрзак и то његово дожање несумњиво наилази на повољан одјек код присутних Црногораца. Он се чуди уопште да Млечићи могу слати за што било поклисара у моменту (III, 786):

Кад су своје грдно губавило
Сад казали цијелој Европи.

Кад је саслушао поклисара, он му "с грохотом" одговара:

---

[1]) Интересантно је да Његош млетачке конте, којих је прилично у Боки било, зове граф. То у Боки није могао да чује.

Зар Млечићи у мојојзи кући
Да ме крсте како они хоће?
Што би онда Црна Гора била
Као торба о репу висила?
Па ономе лаву жалосноме
Који носи, ево неко доба
Ћуд лисичју а зечево срце
Те се клања сјенки од мјесеца.

И напослетку га тера од себе, враћа "истим путем којим је дошао" натраг Млечићима у Боку, наглашујући му још једанпут како су Млечићи открили и сада

Опачило својеваздакашње
И подмуклу подлост своје душе,
Којано је благородној души
Много тежа но турска дивљина.

У IV чину, ст. 395, назива Шћепан Млечиће лукавим. Итд.

У Свободијади има такође много ставова неповољних за Млетке. Првенствено у другом певању, где се описује потанко споменута издаја за време напада везира Ћуприлића. То су сви стихови од 640 до краја (скоро 900). Децу и нејач, каже се ту, Црногорци су склонили по Боки и Приморју (то је исто)

Имајући вјеру тврду
Да вјенчаник Адријатског
Мора знатна дат их неће
У стамбулске звјерске руке.

Тим пре што су њима, Млечићима, Црногорци много пута помагали у борби против "аждаје азијатске".

Црногорци су се преварили:

Кад срамотни Венеције
Дука зачу и разумје
Да Ћуприлић с војском својом
Око држи на Солила,
Завидљивац српске славе
И свободе ненависник
Једва душом то дочека.
Зар помисли да је српско
Име, племе погинуло,
Да гласника турска војска
Од њег' није оставила. . . . .

Дука ниски са сенатом
Брж' заповјед посла стидну
У которска окружија
Да се чељад црногорска
По Приморју пофатају
И свакоје да предају
У рукама Ћуприлићу.
Војске глупе наред мрску
Владаоце Венеције
Бесчовјечна послушаше. . . . .

Ето фала Гори Црној

И мљетачка благодарност
За бојеве што је била
И крв своју проливала
За мљетачки двор срамотни!
Признаности дуг јој врати
Венеција гласовита
За услуге неизбројне. .....

Певање завршава:

И тада се роди спора
Међу српском Црном Гором
И меħ Котор град приморски,
И траја је док нестаде
Кривосудне Венеције,
Ње врховни трон и влада.

Пријатељства, значи, међу Црном Гором и Млецима после тога није било.

У осмом певању опет "колаборишу" Млечићи заједно са Турцима против Црне Горе. Турци их врбују једним заносним писмом. Дука и сенат, чим примише писмо, пристају да поседну границу према Црној Гори, да никога не пусте на своју територију, а који побегне да га Турцима изда (210). Они један другога хвале и величају (Турчин Млечића и обратно). Црногорци их грде. Владика Петар I. говори о "срдитом лаву Венеције богомрске" (482), Петар II. о "срамотном пријатељу њином (тј. турском) дуки" (702), о војсци "млетачког дука стидна" (1124),, о "млетачком срамотнику" (1188), о "кривди Венеције" (1112), итд.

О Турчину може још Црногорац и лепо да рекне, о Млечићима никад и нигде. Турчину признаје бар понекад јунаштво, али у Млечићу не види никакву врлину, ништа не запажа на њему што би му могло импоновати. И то гледиште се некако задржало све до дана данашњега.

Ово су и други писци српски констатовали, како сам накнадно утврдио. Тако је нпр. Вук Бјелопавловић проф. у једном америчком листу од 11. марта 1952. писао у чланку "Турци и Латини у српском народном схватању" изос. и ово:

" ..... Изгледа да су Турци у народном схватању добро оцењени и због тога, што су Срби имали поред себе суседе који су, у поређењу са Турцима, на народном мерилу много горе прошли. Те суседе Срби су имали на западу и звали су их заједничким именом Латини. Првенствено ту долазе Млечићи ...... Морао је народ са Латинима имати горко искуство да их далеко горе сматра него Турке. Њему је било одвратно латинско лукавство, притворство, лако обећање а тешко извршавање, а нарочито нејуначки став с којим су Латини увек наступали.

Пословица 'Латини су старе варалице' створена је под утицајем вековног искуства народног. То латинско варање наглашено је у пуно народних српских песама а није изостало ни у уметничкој поезији и књижевности уопште. По њима Латини су, даље, слаби, често смешни, способни да учине па-

кост кадгод им се да прилика, тражећи лакши пут у спровођењу својих циљева, они не бирају средства.

Српски народ је био на удару Латина у којима, као што је већ речено, није водио борбу и Турака с којима је имао непрестани рат. Први су гледали ипак, да без борбе, путем лукавства, искористе Србе и поробе их верски и политички; а други, Турци, већ су били поробљивачи. ..... Турчин је отскакао читаво копље у поређењу са Латином. У једној својој причи каже Љубиша: 'Учаше ме дјед да су Млечићи лукавији него Турци, а он је ходио и полазио Млетке и Цариград и спуштавао се на њихова ужа'. Такав народни суд о Латинима створио је појам да је и латинска вера много даље од православне вере него турска. Није неприродан био онај Црногорац који је на питање Господарево коју веру највише цени после своје, одговорио: 'Ја турску, Господару, јер да пређем у турску вјеру надао бих се да ћу доћи међу људе, а да пређем у латинску, дошао бих у друштво нељуди'. .....

Његош који је, после народне песме, најизразитији претставник народног схватања у својим делима није могао, а да не опева Ислам и Турке најлепшим стиховима, иако је на више места износио њихова крвничка наступања према Србима. Ипак Млечићи су далеко горе прошли у Његошевим делима.

Краљ Никола је у познатој песми "Турчину" рекао оно што није ваљда ниједан хришћански владар био у стању да о Турцима рече. Турци су по јунаштву и витештву далеко одмакли од других народа. Такве речи су признање јунака јунацима, без обзира на међусобно непријатељство. .....

Српски народ је тачно испитао разлику између Турчина и Латина и нашао, да су му први по схватањима много ближи него други. Турци су ушли у српске епске песме и опевани као противници и јунаци с којима је част борити се; а нису заборављени ни по чојству кадгод га учинили. Довољно је само да укажемо на "примјере чојства и јунаштва". Скоро половина примера отпада на Турке. ....."

VI

Долазак руског изасланика кнеза Долгорукова дао је повода Црногорцима да се у више наврата изјасне о Русији. Ту има и фраза учтивости, али има и државничке оцене ситуације. Разуме се, да није сасвим истоветан став Црногораца кад говоре са кнезом и сами између себе. А обадва су става интересантна.

Владика Сава поздравља добродошлицом руског кнеза, изасланика земље која је "двојеструко" повезана и скопчана са Црном Гором (IV, 21 -- јамачно мисли на верску и крвну везу). У исте жице, разуме се, удара и сам изасланик. Црногорци то понављају чешће. Сердар Јово (IV, 141): И ми Русе ка браћу љубимо! Преданост Русији показали су досад, па ће и посад (148):

Што могнемо у свакоју згоду.

Даље исти сердар Јово каже да њих, Црногорце, није потреба соколити (197). Но већ почињу помало и приговори због помоћи указане Петру Великоме, који није, свакако, то до-

вољно таксирао (195). Износи сердар Јово колико су црногорске снаге слабе, а како су Турци јаки (напред цитирани стихови о Арбанасима и Бошњацима). Ту секундира и игуман Теодосија. Он нарочито наглашава тешкоће на које имају да наиђу Црногорци, остављени сами себи, у борби са Турцима. Веома су интересантни ови ставови, па било да су заиста историјски тачни или рефлектују Његошева гледишта. У овом другом случају чак су и интересантнији. Ту се црногорски главари не заносе нити, као у Горском Вијенцу, траже непрестану борбу, па макар ђаво однео и сатана покосио. Они сад одмеравају и увиђају опасности, износе тешкоће, упозоравају партнера на све околности, једном речју реалистички и трезвено гледају на догађаје и проблеме. Као да су Енглези а не Црногорци.

Маса је, истина, као у Горском Вијенцу. Она чак напада ове будне главаре (IV, 359 и даље). Није њој до мира, како сама "из грла" повикује, то је главарима; народ не зна како би без рата живео, рат је њему "душа" (356).

Најинтересантнији је онај став у Теодосијевим објекцијама, где овај моли руског књаза да царици изрази преданост црногорску, али у исто време да је опомене: ако се случајно помири са Турцима да и Црногорце увуче у тај мир (340):

И помири с клетијем Турцима.
Да, ка пређе, с нама не ураде:
Заједно се побисмо с Турцима,
Па се Руси без нас умирише,
Нас сироте саме оставише
Разљућеној сили персијанској.

Ту већ заиста говори трезан државник.

Међу самим Црногорцима "поп Андрија с дружином, кријући од књаза Долгорукова" бави се питањем Шћепановим и не желе они да га жртвују. За самог Долгорукова каже поп Андрија (IV, 718):

Књаз ће овај откуд је дошао
(Штогод грана и друме направља)
Нас с Турцима како припокоље,

Његову мисију види, дакле, поп Андрија у томе да Црногорце и Турке "припокоље". Тешко се може наћи један лепши израз за то: да посвади двојицу и доведе до борбе на живот и смрт. Онда, он је завршио своју мисију и одлази откуд је дошао. А онај уметнути стих значи: без обзира што он говори, он спрема друм, дакле пут, свој одлазак. Црногорци, бар они бољи и разложнији, увидели су јасно интимну тенденцију Долгорукова, а изгледа да је и Његош сам имао према руским емисарима слично гледиште. Ни речи нема о томе да ће Русија помагати Црну Гору, већ напротив она, огромна и снажна, тражи помоћ од Црне Горе да је после остави на цедилу.

Али према Турцима неће Црногорци тај став да покажу. Кад је везир Румели-валис послао једну поруку Црногорцима да се пазе Руса и њихових подвала, сви су главари били

много озлојеђени на Турке. Ипак је интересантно како је тобоже Румели-валис Црногорце упозоравао на Русе, јер се и ту може наслутити Његошев став. Румели-валис каже (IV, 578):

Пројди се, море, сијасета!
Зар Москова нијесте познали
Што је пређе с вама урадио? .....
Што вам треба нечесова дружба
Са Московом и преко свијета?
И да хоће, помоћ ви не смије,
И да смије, помоћ ви не може.
Он је сабјен на крај од свијета,
Те не може ни од које руке
Вами чути смрти и живота.

Књаз Долгоруков се смеје на то писмо, Црногорци љуто реагирају, а Теодосија даје улаку везировом усмен одговор, у коме између осталог стоји (IV, 664):

Јошт му и то придодај, Маџаре:
Да су Руси наша родна браћа;
Нејма силе у свијет никакве
Која би нас могла разбратствити.
Па да нама ни браћа нијесу,
Него да су из пакла ђаволи,
Опет су нам милији но Турци.

Иначе, Црногорци су задивљени величином Русије. Не знају баш колика је, али знају да је огромна. То каже сердар Вукале књазу Долгорукову кад хоће да му покаже како је све друкчије у Русији него у Црној Гори (ШЋ. IV, 860 ид.). Он је лично био "једном" у Русији, и зато као да је стекао неко право да о томе говори. И он се диви како су се код њих, Руса, "растегле равнице", "краја им се прегледат не може", затим каже:

Царство ваше тако је простране,
На ноге се обисти не може. .....

То је најсигурнија мера огромности за Црногорца који своју земљу може недељно неколико пута да прокрстари уздуж и попреко.

О огромној величини Руског царства, којом је несумњиво био сам Његош јако импресиониран, пустио је да говоре и Турци сами међу собом (пето дејствије Шћепана Малог). Караман-паша се чуди како се то често појављују самозванци у Русији (575):

Наше царство више но његово,
Па се код нас тога не догађа.

Кади Аскјер се смеје тој тврдњи да је турско царство веће од руског и даје следећу параболу:

Сав је свијет како једно гувно,
А Русија бива у свијету
Ка тепсија велика на гувно,
А Турска је наспрама Русије
Како сахан мали на тепсију.

То је оно што се код Русије Црногорцу највише допада и што га уз њу највише везује. Слаб, саморан, сирак тужни без иђе икога, или ће се припојити диву или ће остати и даље сам. Он може да се веже само за некога ко је јачи од Турске, далеко и изразито јачи. Руси су то били несумњиво, а усто још и двојеструко своји!

VII

У својој великој беседи, у којој хоће да докаже да се Црна Гора ни на кога не може да поузда, Теодосија Мркојевић спомиње и Грке (Шћ. IV, 305):

За Грке ти казат не умијем,
Но ни од њих посла бити неће
Без туђега масла и помоћи.

Неће баш Теодосија да се о њима рђаво изрази, али неће ни да их хвали. На чију помоћ алудира, није ми јасно. Грци сами, мисли Теодосија, неће ништа предузети док се не умеша неко трећи. Али ко? Ко је тај "туђи" чије "масло" има Грке да покрене?

О Грцима нема више у Његошевим песмама нигде помена као целини, као народу. Али се јављају, такође у "Шћепану", поједини Грци, увек у немилој и непријатној улози. Прво је цариградски патријарх Еспаријус, кога су црногорски војници на граници ухватили да ради као агенат за турску управу, настоји придобити граничне Хришћане за турску државну ствар, да их учини лојалним према Турској (IV. чин, 5. појава). На крају Шћепана Малог исповедају Турци између себе да су ангажовали једног Грка да убије Шћепана. Он је са још једанаест друга тобоже побегао из турског ропства, и имао је да се јави код Шћепана као кувар. Сви су оставили лична јемства код Турака. Грк се звао Коста Паљикарда, али је на поласку узео друго име (V, 529):

Мјесто Косте да се зове Станко,
Јер је Станко име црногорско.

(Истина, име није тешко променити, али шта ће са говором? Како ће се претставити, из кога је племена и братства? Наивно је ово све.). Тек, на крају Шћепана стоји у тексту: "Пуцају гроздови пушках Блатом из лађа. .... Дође Паљикарда Станко Грк са својом дружином, спровођен великом славом, раскаже Турцима како је убио Шћепана."

—..—

За Бугаре свега један став, опет у поменутом говору игумана Теодосија (IV, 308):

Булгарин је без душе трупина,
Он је убјен топузом у главу,
Не сјећа се што је пређе био.

Признаје му Владика велику и славну прошлост, али Бугарин, за разлику од Србина, није свестан те прошлости. Он је једна аморфна етничка маса.

—..—

Хрвате спомиње Његош свега два пута. У Горском Вијен-

цу их назива "храбри Хрвати". Војвода Драшко реферише о галијама млетачким, где су "у љута гвожђа попутани" били "Далматинци и храбри Хрвати" (1451), али у Свободијади говори о њима као "плаћеним солдатима".

Толико је све о Хрватима водио Његош рачуна.

VIII

У карактерисању других народа имају Његошеви стихови доста подударности са стиховима народних песама. Једино што народне песме не нападају Млечане, јер у ускочком циклусу Срби се боре у млетачким јединицама.

О расположењу српске народне песме према разним народима, навешћемо што је писао Адам Прибићевић у подлистку "Гласа канадских Срба" од 13. августа 1953. године, под насловом "Дух трпељивости српске народне песме". Он каже да су Срби у песмама само о Турцима, као диндушманину, рђаво се изражавали, али ни о њима не увек. Директно пише: "..... Иначе, српска народна песма не држи никога за српског непријатеља: Ни Бугаре, Албанце, Грке, Румуње, Мађаре, Хрвате. За Хрвате она и не зна и нигде их не спомиње, изузевши "Од Хорвата Мату", који може бити и Србин из Хрватске. (Огромна већина гуслара су из Црне Горе, Санџака, Босне и Херцеговине, па је занимљиво да нису знали за Хрвате, ни католике ни муслимане, док знају за Мађаре, Бугаре, Арнауте!). За Словенце нема ни таквог помена. Неке мађарске јунаке је чак посрбила: Сибињанина Јанка (Јаноша Хуњадија); Бановића Секулу (великаша Секељија); Дојчина (великаша Петра Доција). Да је било између Срба и Мађара и сукоба, види се из две-три песме. Али нигде нису Мађари узети за непријатеље српског народа. Исто вреди за Бугаре и Албанце. Она опева Бугарина Старину Новака и Албанца Скендер-бега, као српске хероје. Осећа се потмуло неповерење само према "старим варалицама Латинима", римокатолицима. Али оно не прелази у непријатељство и мржњу. Срби се чак жене од Латина.

Национални непријатељ је само Турчин.

Али, народна песма не трпа ни све Турке под једну капу. Она не уопштава. ..... Српска народна песма не одриче Турчину витештва, благородства, ни јунаштва. Она, по јунаштву, некад издиже Турчина и изнад највећег српског јунака.

Чувен је и свима познат онај јаук Краљевића Марка, из песме "Краљевић Марко и Муса Кесеџија", кад је, по три срца распореног Мусе, видео да је убио од себе бољега јунака:

"Јао мене, до Бога милога,
Ђе погубих од себе бољега!"

А Марко је највећи српски херој.

Сумњиво је да је икад ко признао националног противника у тако лепој боји, како је српски гуслар "стариша дервиша", у песми Бановић Страхиња."

НАЧИН МОБИЛИЗАЦИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ.

I

И о томе има података у Његошевим песничким делима. Саму реч не треба буквално схватити, нарочито јој не треба дати значење које данас има. Да би се разумело шта се под мобилизацијом мисли, ваља се пренети у ондашње доба и ондашње прилике.

Црна Гора коју описује владика Раде, она иста коју је он затекао и оставио (чак је оставио и мало окрњену) састојала се од свега четири нахије, од којих је свака граничила са Турском, а две су граничиле још и са Млецима (Катунска и Црмничка). Црна Гора је била опкољена са свих страна или Турцима или Латинима. А она је била мала. Није постојало насеље у Црној Гори које непријатељ не би могао за неколико часова да достигне, али рецимо за један дан хода. Још је могао непријатељ да је нападне са разних страна одједанпут. А у доба које Горски Вијенац описује непријатељ је био још и код куће, инфилтриран међу самим Црногорцима.

Владика описује у Свободијади и понеки догађај у околним племенима: Пиперима, Кучима, Бјелопавлићима. Ови су били чак и формално на турској територији, још више и лакше извргнути непријатељу.

Даље треба рећи да није било навештања рата као данас. Иако га је било у међународним односима, није га било нити га је могло бити између Турака и Црногораца, још мање између Турака и српских племена на турској територији. Турска није ни Црној Гори признавала сувереност и државну посебност, а камо ли околним брдским племенима. Њени војни походи на све ове области нису, по турском схватању, имали карактер рата већ казнене експедиције.

С друге стране нису увек били Турци који су сукоб изазивали. Чинили су то и Црногорци, кадгод им се дала прилика. Правог мира је тамо једва и било, и то за врло кратко време. А то не значи да је иначе владао увек рат. Више се може говорити о локалним сукобима, четовањима, препадима, чаркањима итд. И то не на целој територији и целој граници.

Али баш зато, иако није био увек у борби, народ је увек морао бити спреман за борбу. И ако би обрађивао земљу или изгонио стоку, свак је морао бити готов за бој у сваком тренутку. Зато је свак оружје држао код себе и био у вечној приправности. Не само због локалних препада и заседа, већ и због општег устанка. У свако доба могао је стићи зов, и дању и ноћу, и зими и лети, да се сврставају људи у чете, да се крећу на границу.

То је била "мобилизација", како би се данас рекло. Треба видети како је она извођена баш према Његошевим песмама. Али водити увек рачуна о разлици између припрема за офанзиву и дефанзиву, четовања или правог ратовања, локалних или општих сукоба итд. Према томе је и начин мобилизације био различит.

II

Ево први пример из Горског Вијенца, иако се ради о једној сасвим локалној ствари. Сам поступак је истоветан, као да је спољни непријатељ напао са свом снагом. Изнеће се речи Томаша Мартиновића у ст. 454 и даље, који разлаже у исти мах зашто је он са браћом закаснио на скупштину. Био је Мали Госпођин дан, крсно име Мартиновића. Ево како Томаш то описује:

Ми играсмо у колу с гостима,
Ређасмо се наоколо вином,
Докле пушка извише Пиштета
Пуче једна и човјек покличе:
"Ко је витез, ко је добри јунак,
"Поведе се робље црногорско,"
Покличи се оној наругасмо:
Какво робље сасред Црне Горе?
Пјан, рекосмо, па мисли да поје!
Докле двије, једна иза друге,
Цик,цик! опет издушит не даше,
И кликује човјек као прије.
Оно није без некакве муке;
Уграбисмо пушке, потрчасмо. ...

Тако то обично бива: кад се нешто деси што по мишљењу једног Црногорца, кога било, захтева оружану акцију, он, тај исти којибило Црногорац, преузима иницијативу, дохвати своју пушку која му је и онако при руци, пукне два-три пут и викне: Ко је витез, ко је јунак, догодило се то и то. А то значи: ко је витез и јунак, нека се одма лати оружја и полети тамо где је невоља и потреба. Он онда иде и даље, као суманут, и понавља, пуцајући, исте речи. Тако баш стоји у цитираним стиховима. Али он то није поновио на истом месту, нема он за то времена. Он јури од куће до куће, од насеља до насеља, и понавља исто. Томаш Мартиновић га је чуо једанпут испред своје куће, а после двапут подаље. Овај је још пуцао и клицао, али га Томаш није чуо. То је било подаље од Мартиновића.

Шта бива онда? Сваки сматра за своју дужност да притекне где га невоља захтева. Или иду појединачно, или се скупе групице, тек чекања нема, свак журн да што пре дође на циљ.

Нема ту неке контроле и спискова. Али тешко да ће ико изостати без муке (тешке болести или томе слично). У Свободијади стоји (7, 99) како су на "витешки халак" (то је исто што и поклич) Куча "доскакали" у помоћ

Ратољупци даљих селах.

Значи: они који воле рат. Али су то сви Црногорци, то је општи а не посебни епитет. Може бити да се дешавало да се појединац и сакрије. Али је то свакако један велики изузетак, јер такво лице не би више имало приступа међу људе. Читао сам код Марка Миљанова како је мајка натерала једанпут свога млађаног сина који се пре времена вратио из битке, да се поново врати војсци; није хтела да прими кући сина и бруку с њим. Ефикаснији је тада био поклич него данас позивање по списку у препорученим писмима.

Још се говори у Г. В. о овој врсти "мобилизације" иако не директно. Нпр. приликом Истраге у Ријечкој нахији сердар Јанко Ђурашковић је то радио (ст. 2695):

Уто Сердар поклич низ нахију;
Свак потрчи ријечкоме граду. ...

Разлике има између овог и Бајичког клицања. Овде је сердар Јанко као старешина имао иницијативу у својим рукама, акцију је он почињао и водио, и поклич мора да потекне од њега. Свакако се тако и викало: "Ко је јунак нека иде на Обод, сердар зове" итсл. Сви одоше, то је јасно, ко ће да изостане? У Бајицама, међутим, мора да зове "на узбуну" који први опасност примети. Нема ту чекања, нема се кад тражити старешина и овлашћење од њега.

И при Истрази у Катунској нахији поступано је на исти начин. У реферату војводе Батрића не стоји директно, али опет довољно јасно. Он прича Владици како су се синоћ клали са Турцима (2592), и онда каже:

У помоћ нам когод чу притече,
Сакупи се војске као воде. .....

Шта: когод чу? Свакако поклич. Јер се поклици врше и за време борбе, отуд клицање значи и тражење помоћи (о чему се на другом месту расправља). Овде се види колико су те ствари повезане, и да им заједнички назив приличи.

И у осталим нахијама притицао је у помоћ ко је чуо и могао (2715, 2786). Тако се то увек радило. И клицања је било доклегод је рат трајао.. Баш се Прво коло жали да нема рата већ дуже времена: "почниу рђа на оружје" итд. (282). Али, како Коло алегорично каже да нема рата:

Што је ово, ево неко доба,
Те су наше горе умучале,
Не разлијежу ратнијем клицима?

Нити може бити клицања без рата, нити рата без клицања!

Слично се описује и у Свободијади позив на оружани поход. Тако нпр. у песми 2, ст. 178:

Одма врисну клик витезах,
Џефердана глас захуча:
На ноге се, витезови, ...
....
Но на ноге, ко је витез!
Како свуда, и сад ов'ђен!
Да крв своју не штедимо. .....

Разуме се да су сви послушали (215):

Витезови брже-боље,
На границе истрчаше. .....

У десетој песми, где се описује бој против Наполеонове војске, чини се поклич на акцију једнако као на мобилизацију (710): Стража црногорска опази да се Французи спремају на бег,

Па опали џеферданом
А покличе јасним гласом:

Ко је витез црногорски!
Лацманина сила многа
Сва побјеже без обзира. . . .

III

Све је ово базирало на обичајима, вековима освештаним. Писаних прописа о томе није било.

Али канда их је било на Приморју, у Боки Которској, специјално у Грбљу који је скоро два века припадао Турској и за то време сматран као "пета црногорска нахија". У тзв. "Грбаљском законику", кога је први објавио Вук Врчевић (Разни чланци, у Дубровнику 1891, стр. 29) налазе се санкције против оних који се не одазову позиву на оружану помоћ. Овај "Законик" је оспораван са формалног гледишта, сматрано је да није као такав никад промулгован, али одредбе у њему претстављају мање-више праве, аутентичне обичаје. То тврде стручњаци, као проф. Синдик итд.

Члан 116. тога "Законика", такође по артикулацији Вука Врчевића, гласи: "Који не би нотњо или дневно скочио кад чује пушку и похитао на глас 'Ко је витез' или 'Игдје ли икога', да му кнежина попије оружје и да не може више никад носити."

Члан 9. тога истог "Законика" гласи: "Који Грбљанин од 18 до 60 година не би скочио у помоћ против нападању непријатељском, глоба као под 9." Та глоба гласи: "Да му вас Грбаљ све што има изједе и попије" (то је једна од најчешћих санкција у целом "Законику").

Тај се пропис односи на спољног непријатеља. Међутим, као и у Црној Гори, мора Грбљанин скочити кад се и иначе зове у помоћ. Тако члан 117. истог "Законика", који се надовезује на цитирани члан 116, гласи: "Ако се догоди кадгод у селу да туђинци лупежи нападну на чију кућу, да сваки ко чује скочи; а, ако би лупежи покрали кућу и бјежали, да сваки који се намјери трчи за њима у потјеру, а који не би хтио, а могао би, глоба као горња." ("Горња" казна је, као што је лако утврдити "да му кнежина попије оружје и да га не може више носити".)

Грбаљ је подељен на четири кнежине (Горњи Грбаљ на две, Доњи на две); свака кнежина обухвата по пет села. Неки пут се глобом користе само села, неку пут кнежине, неки пут "вас Грбаљ", према деликту а и према висини глобе. Сви цитирани "прописи" су уствари казнене санкције; из њих се индиректно види што се све налаже или забрањује (слично је и са Душановим Закоником).

Члан 118. статуира казну за злоупотребу позива у помоћ. Он гласи: "Који би сељанин нотњо изметнуо пушку без потребе ничесове, да плати селу глобу 12 цекина".

То што је у Грбљу кодификовано, то је у Црној Гори и Боки важило као обичајно право, као "неписани закон". У толико су ове одредбе Грбаљског законика веома драгоцене.

IV

Дешавају се и забуне, о томе нема сумње. Ето, већ првом цитираном покличу каже Томаш Мартиновић да се наругаше: Какво робље сасред Црне Горе? Бајице су заиста биле нешто удаљене од границе, неколико сати хода; није то био географски центрум, али као насеље у прилично централном положају. Томаш је хтео рећи: Робље могу само Турци да воде. А откуд Турци у Бајицама? Да дотле дођу, треба да прођу многа насеља, а већ у тим насељима би се чуо поклич и рат би се водио. Уствари је заиста "робље" (де факто отмица, али и она добровољна) била изведена од домаћих Турака; Бајице су биле и место збивања и место потицања.

Али се из тога види: 1) да се мора рећи шта је у питању, и да се свак према томе равна. Није довољно рећи: Хајте сви на окуп, или: Скупите се на то и то гувно, већ треба казати и зашто, да се свак према томе спреми. Црногорац и Бокељ неће и не може бити аутомат. 2) Може бити и забуне, лажног претстављања ствари. Не злобно и намерно, јер би се такав човек рђаво провео. Али, може некоме изгледати опасност где је нема, или већа него што је, може "од комарца видети магарца". У цитираним стиховима стоји да су Мартиновићи сматрали да је лице које кличе пјано "па мисли да поје" (да се поклич односи на прошлост, да се понавља у песми). Тек, Црногорци морају и да верују па да скоче у помоћ.

Неки пут је очигледно да је мука у питању, али се не зна одакле је опасност и шта треба предузимати. Тако се описује у шестој песми Свободијаде (176), како Кучи слушају поклич и одјек оружја, али не знају одакле је шта је у ствари. Тек после видеше "мрачни облак од селах запаљених изнад гњезда пиперскога".

Тад знадоше да су Турци
На њих силни ударили,
Па одмаха полећеше
Пет стотинах витезовах. . . . . .

А кад су дошли ближе, чули су већ онда како Пипери "од турске војске збијени" "кликоваху браћу ближњу". Ситуација је била спашена.

V

Ако се напад очекује, или ако Црногорци сами хоће да нападају, онда покличу претходе обично друге акције. Нпр. претходна већања главара, затим упућивање порука у унутрашњост, или у друга племена и нахије. Итд.

Савет се поближе описује у првој песми Свободијаде. За нашу тему није од нарочитог значаја, он је само доказ да у Црној Гори није била апсолутна владавина. Респективни стихови су 341 и даље, 431 и даље.

Књиге пишу и Турци и Срби. За први случај вид. Своб. 3/90 и даље. Други се описује у деветој песми Свободијаде, 208 и след. Паша Бушатлија напада на Бјелопавлиће, а Црногорцима поручује да стоје с миром и да не иду Бјелопавлићима у помоћ. Ови пркосно одговарају да им то нико забранити

не може, јер они од њих немају "ближе браће по витештву и крви". Преговори нису успели, и паша удари на Бјелопавлиће:

Кад главари и владика
Топе силне и јаросне
Силна паше дивно чуше,
Онда брже књиге танке
У свакоје племе редом
Написаше, отправише
На племенске барјактаре,
Војеводе и сердаре,
На кнежеве и војнике:
"На ноге се, Црне Горе
Гласовити соколови. .....
Већ на ноге ка и свагда. ....."
Боја жедни, славе жељни,
Црногорци, кад зачуше
Што им писма кажу, гласе,
На лагане, хитре ноге
Одлетеше ка на крила. .....

То је већ био бој из последњег доба, из краја 18. века, свега нешто више од 30 година удаљен од доба кад је Његош писао Свободијаду. Тада су већ "књиге" могле да се шаљу! Танке књиге, разуме се, а то значи писма. Само што је овде Његош страховито претерао. Изгледа као да су књиге слате на сваког главара, па чак и на сваког војника посебно. А то треба да значи да се на свакога оне односе, да се сви они позивају на ноге јуначке, али у укупним писмима. Они су дестинатори али не адресати тих писама.

Други је опширнији случај писања "књиге" из половине 19. века, из доба самог владике Рада. Спомиње се у песми Кула Ђуришића, а ова описује догађај од 10. априла 1847. Опкољени у кули траже помоћ. Командант је сердар Мартиновић. Уз њега је војвода Радоњић са Његуша. Овај сугерира сердару (ст. 361):

"Него пиши књиге шаровите,
Да дигнемо из дубине војску,
Да се с турском војском покољемо
Како смо се клали довијека."
Тада сердар на ноге скочио,
Шарене је књиге накитио.
Једну посла на равно Цетиње. .....
"И поздравте до два барјактара,
Барјактаре од Цетиња равна:
Нека скупе момчад Цетињане
Од бијеле куле Војводића
Управ, браћо, до врела Цетиња." ...
Па је другу књигу накитио,
И шаље је ријечкој нахији,
На рукама Филипа сердара: .....
"Дед појаши ђога дебелога,
А покупи ријечку нахију,

Све војнике хитре убојнике,
Хајде с војском к нама у Црмницу." .....
Такве сердар књиге отправио. .....

Књиге значе писма, као што је познато. И то не само у народној песми. У мом селу су још у мом детињству писма називали књигама ("добио сам књигу из Америке" итсл.). А "шарена књига" треба да значи писмо у коме су разни знаци: мањи и виши, округли и оштри итд. То неписменима личи на шаре, па је и цела књига шарена или шаровита. Може се рећи и "нашарај књигу" место "напиши књигу", или "накити", као што горе стоји.

Сердар Мартиновић је послушао одма војводу Радоњића. Он је, разуме се, у опседнутој кули имао и мастила, и папира, и све што је потребно! А лако је било и улаку да изађе! Али је најинтересантније како је сердар реагирао на сугестије војводине: он је одма "на ноге скочио" и "накитио" књиге. Да смо ми, људи из данашњице, били у питању, ми бисмо најпре сели па књиге написали, а сердар Бајички који је дотле седео скочио је на ноге лагане, па их је тек онда написао! Разна времена, разни обичаји! Књиге нису промашиле свој циљ. Помоћ је благовремено стигла и победа је била црногорска.

У Његошевим делима се спомињу још понеке "књиге", али оне немају мобилизациони карактер (нпр. Турци шаљу Црногорцима — Своб. 5, 97 итд.).

А цела мобилизација, заједно са књигама, лепо је приказана у Шћепану Малом, први чин, десета појава. Кад су Црногорци увидели да од мира неће ништа бити, да турски напад сигурно предстоји, онда војвода Вуксан Милић, каже Шћепану, да ваља бити спреман и одма предузети ове конкретне мере (I, 794):

Напишимо књиге на све стране,
У све наше двадесет племенах:
Ко се није нагна на Цетиње
Нек устаје на ноге лагане.
Нека момци нареде оружје,
Барјактари развију барјаке,
Нека свако креће на границу
Ка Острогу и ка Једношима
И к зелену Виру Црмничкоме.
Нека свако стоји на опрезу,
Јер небојшу свагда вук изије.

Онда додаје Владика у тексту: "Спремају писма и посланике у сва племена, да свако устаје и иде на речена мјеста."

Као што се види, Владика у самој песми каже "књига", јер тако говори сердар. Али у свом тексту каже "писмо".

Црногорци шаљу кобајаги свуда писма, "на све стране", у свих 20 племена. Али у исто време и посланике: ако не би умео нико да чита та писма, нека посланик објасни усмено. Уствари писама тешко да је и било. То је потребно рећи због

поезије и ефекта. Али, да их је и било, она су само због аутентичности ту, да се не посумња у поруку са Цетиња. Иначе "посланици" свршавају све усмено.

Овде је све реалније приказано него у првом случају. Књиге се не шаљу свакоме војнику, чак ни свакоме главару, већ свакоме племену, а онда племе предузима "даље мере".

Интересантно је да се позивају на устанак и приправност они који се нису "нагнали" на Цетињу. Ако се неко нагнао на Цетињу, а то значи тамо десно, њему је то лично саопштено. Он се не враћа у своје племе, већ одатле иде директно на границу. Тако су улаци и успут саопштавали одлуку свакоме кога су срели. То је доказ о хомогености и патриотизму: није постојала опасност да неко изда, нарочито не да прокаже Турцима.

И у чему се састоји мобилизација? Барјактари развијају барјаке (разуме се уз покличе, нпр.: А, соколови! А, под барјак, као што су ви стари одшли! итд.). А "момци" узимају оружје које имају код својих кућа или негде на домаку, и онда иду сви заједно на границу. Зна се већ које племе има да поседне који део границе. Ако неко доцније дође, зна куд треба да иде. А може да се придружи и свакој другој формацији.

Барјактари кликују под развијеним барјаком. Али кликују и други, кликује сваки који је чуо о чему се ради, кликују оне на њиви, оне на брду, на катунима итд. Покличи се заиста разлежу по свим горама. Писање књига не искључује покличе: књиге се пишу колективу, у удаљена места, али у тим местима се појединци дозивају покличима, исто као што се у околини онога који писма шаље становници и намерници покличем дозивају. Ништа не може поклич да замени: није то конспирација да се иде од куће до куће, а на рат се спремати и рат водити без вике и јуначких поклича била би проста срамота, било би нешто женствено, недостојно јунака. Сам рат се води увек уз вику, дозиве и клицања. Они почињу првим вестима о мобилизацији и трају док се рат заврши. То двоје иде заједно и нераздвојно је: Звека оружја и клик витеза.

На одређена места се иде одма. Нема ту чекања, а нема ништа да се чека. Није било неких запрега, комора, коња, уопште ма каквог пртљага. Кад је војвода Вуксан запитао Шћепана да ли ће "предводит у бој Црногорце", овај је одговорио (Шћ. I, 810):

Управља бих војском уређеном,
Али горском управљат не знадем,
Која нема ни топа ни коњиках,
Ни познаје уредну команду.

Сваки носи собом праха колико има. А хране ће наћи код Турака. И зато се заиста ту може говорити о скакању на ноге "лагане": не иду Црногорци у рат оптерећени неким теретом, обично се враћају са више терета него су понели.

Команданти и вође се знају, али су у функцији тек кад наступи окршај. Дотле они мало што имају да кажу. Војска се

купи под барјаке, а барјактар не наређује, већ само позива апелом на савест војника. Барјака и барјактара било је безброј, свако племе имало је свој барјак.

Нема ту појединачних спискова, нити контроле, видљиве, писане контроле ко је дошао. Али се братства држе заједно, свак свакога познаје и ко не би дошао, био би презрен, не би му више било места "међу људе". Он би морао да бежи. Није било формалне казне због дезертације, али презир околине претстављао је такву социјалну санкцију која је, по свом дејству и ефикасности, била јача од ма које законске санкције. Зато су такви случајеви били веома изузетни, уколико их је и било.

Са доласком на границе мобилизација је завршена. Сад настаје нова и друга фаза, која прелази тему ових излагања.

ИЗРАЗИ ПОНИЗНОСТИ И ЦРНОГОРЦИ

У свим грчким историјама наводи се како стари Грци, одгојени у слободарском духу, нису никако пристајали да се повинују оријенталским обичајима клањања и метанисања. У Грчкој тога није било, то је јасно. Али су понекад Грци слали своје делегате владарима Оријента и ту је важио оријентални, понижавајући церемонијал. Грци се нису хтели повиновати том церемонијалу.

Тако се наводи да се за време Пелопонеског рата атински државник Конон решио да потражи персиску помоћ. Он је отишао у Вавилон, где се баш бавио краљ Атаксарксес и тражио аудијенцију. Речено му је: ако лично жели да посети владара, мора по тамошњем обичају да учини "коленопреклонство", да падне пред њим на колена. Конон је одговорио да њему лично не би тешко пало да тај акт страхопоштовања учини пред краљем, али се овде сматра као претставник свога града (своје мале државе), који је научио да над другима влада, па се боји да павши на колена не учини нешто што не би одговарало духу и схватањима његовог народа. Зато је он своје жеље писмено изложио, и оне су биле усвојене (чак и више од тога). Доцније, кад је победоносни Александар увео оријентални обичај да се пред њим сви који с њим долазе у дотицај бацају на земљу, да метанишу. Грци из његове пратње противили су се и томе. Они су сматрали да тај обичај треба само Азијатима резервисати.

И још има сличних навода у грчким историјама. Грци одбијају ма какав акт понизности пред било ким. Као слободни грађани слободних држава, као честице демократске суверености у тим државама, они су сматрали да би достојанство својих држава повредили кад би се пред иједним смртним човеком клањали и бацали на земљу.

Интересантна ствар да један сличан, скоро идентичан податак износи и Његош у Шћепану Малом. У почетку другог дјејствија појављује се црногорска делегација у чадору команданта турске војске која је, у огромним димензијама опколила била границе Црне Горе. Делегацију, или посланство, како каже Његош, сачињавају игуман Теодосија Мркојевић, прото Јован Аврамовић и Лазар Богдановић Његуш. Командант Турака је беглербег Румели-Валис. Његош у уводу овог чина саопштава следеће: "Срета их (посланике) паша Шуваілија и уводи под сераскјеровим шатором. Паша је Шувајлија толмач, даје знак посланицима да приступе руци беглербеговој. **Они неће.** Беглербег, намрштен, за лијек им даје знак поздрава главом. **Посједаше посланици без питања,** а бегови и паше сви дубе, само што сједи уз сераскјера Осман-паша, везир босански."

Беглер-бег или сераскјер (врховни командант, у овом случају то је исто) није монарх, и пред њим не треба метанисати. Али је он највиши претставник турске власти и огромне војне силе. Достојно његовом чину, треба му и одговарајуће страхопоштовање показати. Нарочито они који долазе да од

њега нешто моле. Црногорски делегати показали су се сувише недипломатски, и разуме се да њихова мисија није повољно завршена. У томе су се разликовали од старих Грка, који су на други и отменији начин показали своју одвратност актима грубе понизности која вређа човеково достојанство. Али и сами Перзијанци су то на други начин, опет лепше и отменије, захтевали. Турци су заповеднички тражили од Црногораца да учине према турском команданту припадајући акт покорности и страхопоштовања, да га пољубе у руку, а и они су то бриско одбили. Форма различита, али резултат исти као код старих Грка. Скоро сасвим идентичан.

Да ли се то заиста тако десило? Његош каже у предговору Шћепана Малог да "у дјелу овоме мојега сопственога ништа није." Све је радио на основу архивских података и "причања народног". Врло вероватно да је овај податак о љубљењу руке унео на основу "причања народног". Не верујем да је у млетачким архивама био неки податак о томе. Према томе, ово не би могао да буде поуздани историски податак. Али, ни споменути наводи грчких историја не базирају ни на каквом недвосмисленом историском извору. У оба случаја има по једно зрнце истине и доста фантазије. Њихова веродостојност је скоро једнаке снаге.

И кад се Грци поносе тим што се **прича** о понашању њихових делегата на оријенталним дворовима, имају права и Црногорци да се поносе оним што се износи или **прича** о понашању њихових делегата у турском околу. И једни, као и други, показали су том приликом да чувају образ и достојанство свога народа више од моментаних користи. И једни и други долазе у ситуацију да моле али се не клањају и не понизују. Опет једна заједничка црта насупрот Ђиласу, који није дозвољавао никакву аналогију између старе Црне Горе и древне Грчке.

Истина је то, да Црногорци нису у сусрету са другим људима, па ма колико они били моћни и важни, показивали неке знаке понизности и потчињености. И тај свој став задржали су били до последњег дана државне самосталности.

Црногорци су љубили руку само једној личности у целој земљи, "господару" земље. Више векова то је био владика цетињски. Љубити руку владици, то је некако ред, то се у православљу не може избећи. То је чак канонски пропис, који се и у системима Црквеног права истиче (код католичких епископа љубљење прстена на десној руци). У Његошевим делима нема изречног помена о љубљењу руке владици, нема изречног али има ипак директног. У трећем чину Шћепана Малог, у почетку треће појаве, саопштава писац како долазе на Цетиње команданти победоносне црногорске војске, долазе директно са успешног похода против Турака. Између осталог стоји тамо: "Они разјахаше коње, те приступају патријарху и владици." Треба знати шта ова реч "приступати" у Црној Гори значи. Тамо се приступа само ћивоту Св. Василија — слава му и част — и "господару". Кад неко прича да је био на Цетињу, не каже да је говорио са Господаром,

већ да је приступио господару. Сваки други начин изражавања био би дрзак. А приступити значи углавном прићи руци (живога човека), пољубити га у руку. И у Шћепану Малом цитирани став има несумњиво то значење.

Кад је приведен био цариградски патријарх Есперијус, ухваћен на граници у једној веома немилој функцији, стоји у Шћепану Малом, четврто дјејствије, пето јавленије: "Скочи на ноге књаз Долгоруков, владика Сава, патријарх Бркић, владика Арсеније, официри и сав народ, да га из љубопитства виде. Патријарх се Бркић с њим познаде, целиваше се по обичају, тако исто и друга господа духовна и мирска." "Целивати се по обичају" између два архијереја, два равноправна јерарха, то се зна шта је (они се љубе у лице и у раме). Али друга "господа духовна и мирска", сем владике Саве и Арсенија, морали су "по обичају" пољубити патријарха у руку. То је био интересантни спектакл: војници доводе ухапшеног патријарха Грка, ухваћеног у непријатељској пропаганди на граници, а велможе којима је приведен љубе га у лице и у руку.

Ниже свештенство није у Црној Гори љубљено у руку. Уосталом не би се могло ни замислити да народ нпр. попа Мића, при његовој појави са вештицом, љуби у руку. Он се више спрда с њим. У томе је велика разлика између народа Црне Горе и народа Боке. У Боки је облигатно сваки поп љубљен у руку, то се није смело избећи. Још су се деца на то поучавала, чим прође поп, неки старији повиче: "попа у руку". То је постала једна фраза: попа у руку. Ово је рађено сигурно и због иноверије, да се свом духовном пастиру покаже привржeност, а то значи и приврженост вери, у крајњој линији нацији, Српству. У Црној Гори то није било потребно.

У "Грбаљском Законику", који смо у прошлом одељку цитирали, стоји у тачки одн. члану 70: "Судимо да свака мушка глава, без разлике, кадгод би срио попа или се с њим састануо, има га пољубити у руку."

Следећи члан гласи: "А жене и ђевојке сваку мушку главу, када почне оружје носити, на исти начин."

Тако се заиста у Грбљу поступало још у моје време. И мене су љубиле Грбаљке у руку кад сам тамо ишао као млад студент, па чак и као старији ђак гимназије. Попа су и у другим крајевима Боке облигатно љубили сви у руку. Он би само угледнијим људима повукао своју руку да је не пољубе. Али су ови увек изнова морали чинити покушај ("чинили финту") да ће попа у руку пољубити. И латинског попа су љубили наши људи у руку, али и Латини наше попове.

У Горском Вијенцу се спомиње свега једно љубљење рука уопште, истина духовном лицу, али без владичанског сана (нигде се у поеми не спомиње да би неко пришао руци владике Данила, који је, истина, тада био млад). Учесници завере ("Истраге") само једном љубе руку, и то старом игуману Стефану. Он их је увече својом мудром беседом занео. После они, главари, легоше да спавају. Нека даље прича владика

(иза стиха 2360): "Сви поспаше. а игуман сједи уз огањ, броји бројанице и сву ноћ чита молитве међу њима. Зора је, дижу се, припашују оружје, да крећу дома. Чуде се гледајући старог игумна ђе сједи уз ватру, броји бројанице и нешто у себи чита. А они, како се који диже, тако му приступа и љуби га у руку из уваженија рашта лијепо и мудро збори." Као што се види, то је један изузетак, веома редак, како га баш Владика хоће да претстави: црногорски главари, чим су устали и припасали оружје прилазе Игумну и љубе га у руку. Један је започео а други му следују. Али Владика наглашава да га не љубе због његовог чина, не зато што му "рукољуб" припада, већ сасвим изузетно: из уваженија рашта лијепо и мудро збори.

Код њега се, истина, било затекло све: и високи духовни чин, и старост, и бела брада, итд. Па ипак, све те "објективне околности" не би биле довољне да му љубе руку. Тек мудрост и лепота његова говора, занос његове речи, свакако верска и патриотска нота у говору, направиле су на народ такав моћан утисак, да су људи спонтано учинили према њему један акт страхопоштовања који иначе тако ретко или никако не чине.

Кад су духовни поглавари у Црној Гори замењени световним, онда је обичај љубљења рука господару прешао на књажеве. Њима се "приступало", и они су љубљени у руку. Митрополит је дошао у други план, са народом није скоро ни имао везе. Али је задржан обичај да се и он љуби у руку. И за цело време њихове самосталности биле су само две личности које су Црногорци облигатно и редовно љубили у руку: Књаза и Митрополита.

Ја сам био присутан једном ретком призору. У лето 1914., чини ми се на Видовдан, иде Краљ Никола у Цетињски манастир на Богослужење. Испред самог манастира дочекује га митрополит Митрофан Бан са крстом у руци. Он најпре љуби Господара у руку и онда му подноси Крст. Овај љуби Крст а потом Митрополита у руку. Народ је ту могао видети коме дужно поштовање припада. Тај величанствени призор ми никад неће ишчезнути из памети.

Књаз Данило покушао је увести обичај да Црногорци љубе и његову жену у руку. То је само делимично успело, и људи су више настојали да се са кнегињом не сретну или да је не "виде", иако је у близини, само да је не пољубе у руку. Херцеговачки војвода Лука Вукаловић посетио је једном Цетиње и "приступио" руци књаза Данила. Кад су га упозорили да треба да и кнегињу у руку пољуби, он је директно одбио. [1]) То је могао тим пре учинити што није био поданик црногорски. Али је то било симптоматично за опште гледиште Црногораца. Сви су они тако мислили.

Шћепана није народ у руку љубио, он није био ни владика

1) Данило Тунгуз-Перовић, Живот и рад црногорско-херцеговачких горштака, стр. 22.

ни наследник цетињских владика. Али му је иначе указивао дужно поштовање, понекипут више него самим владикама, сагласно његовом "царском" достојанству. Кад се он појавио (I. дј., 4. јавл.), овако то Владика описује: "... велика фиска од радости, грмљаве пушаках, чудо се роди. Начине му сједницу насред поља те сједне. Владика Сава подалеко од њега сједне, **главари око њега дубе,** а народ сав у гомили стоји." Људи се не сматрају достојним да седну до њега! Разуме се да то није дуго трајало. Народ се после привикнуо на "цара" и некако се избарабарио с њим. Он се за то време и крио од рата, и био затваран, пањкан споља и срамоћен; ореол величанства убрзо је избледео, иако је народ био интимно за њега. Какав је да је, "цар" је био, а цара није било лако надоместити. И народан човек је био па нека прича ко шта хоће (као да би могао далматински скитач да буде ненародан?).

У првом чину описује се долазак патријарха Бркића на Цетиње. О његовом дочеку овако стоји у тексту Шћепана Малог (I., 6. појава): "Патријарх приступи смирено Шћепану, а овај сједи, прима га као цар гордо, не сусретавши га." Не сусретавши га значи: не излазећи му у сусрет. Овде реч приступање нема, изузетно, значење љубљења у руку, али има примарно значење понизности и страхопоштовања, које владаоцу доликује. У четвртом чину не дају му ни папагала да се у тамници разговара.

О метанисању и клечању не може бити нигде ни помена. Фанариотски владике, а такође и многи српски (под Карловцима) захтевали су још у време Његошево метанисање свештеника пред њима. Кад би имали да буду примљени од владика, свештеници би морали најпре три пута да падну ничице пред њима, онда тек да их пољубе у руку. Тога, разуме се, у Црној Гори није било.

Црногорци су само љубили руке својим господарима, и никоме друго. Остале акте понизности нису познавали. Што се главара тиче, то они нису имали никакве веће привилегије на част него којимудраго Црногорац. Нису они били одвојена каста, нити су се у ма чему разликовали од осталих Црногораца. Њима није указивана никаква већа част него што су они указивали другима. Чак ако нису били лично угледни, није им указивана ни обична част. У Његошевим делима има за ово гледиште много доказа.

УВАЖЕЊЕ ЖИВЕ РЕЧИ КОД ЦРНОГОРАЦА

Има једна домена јавног живота где не може између класичних Црногораца и древних Грка да се повуче ни најудаљенија паралела. То је на пољу ораторства или реторства. Нешто налик на старе реторе, који су своје говоре брижљиво студирали и припремали, који би са венцем на глави ступали на трибину, где би сатима држали један исти замашан и дубок говор, које би народ исто тако сатима петремице слушао, тога у Црној Гори није било нити је могло бити.

Нити је тај народ знао за трибине и говорнице, нити је имао професионалне говорнике, нити се тамо неко јављао за реч и очекивао да му је ко дозволи. Тамо је говорио свако ко је имао шта да каже, и говорио је чим му се указала за то прилика. Али није држао говоре, нити је скуп знао унапред да ће говорити, нити га је неко могао спречити нити побудити да говори. Он није ни устајао са места кад говори, а камо ли да се пењао на говорницу. Он би само укратко изнео своје мишљење и чекао да неко одма реплицира. У Црној Гори није ни било **говора** у модерном и античком смислу, већ само **разговора.** И на јавним састанцима, кад су доношене одлуке најдалекосежнијег значаја, све се то обављало путем разговора и дискусија. Није се скоро могло ни утврдити ко је главни говорник. Довољно је то констатовати на Мало-Госпођинском састанку на Цетињу (Г. В. 509 и даље).

Па ипак су Црногорци јако поштовали живу реч и онога ко је умео да је лепо изрекне и сложи. То је логично: у једном друштву аналфабета, које само решава о својој судбини и о свим јавним пословима, мора да се цени добра и паметна реч. Неко треба да даје сугестије како ће се и шта ће се радити, треба да их образлаже, да их учини прихватљивим. Ако се његове сугестије покажу ефикасне у пракси, ако се афирмирају, њега ће народ и други пут да послуша. Напослетку се стекне уверење да то лице све најбоље зна. Али се не каже да најбоље зна него да најбоље говори. Кад се за некога каже да добро збори, то је ванредна похвала. Пример са Вуком Мићуновићем. Кад је кнез Јанко саопштио збору како се Вук понео на састанку са никшићским Турцима и како је и речју и целокупним својим држањем био супериорнији од турског поглавице Хамзе капетана, сви су били одушевљени његовим ставом. "Мнозина" је уједанпут повикала (392):

Мићуновић и збори и твори!
Српкиња га јошт рађала није
Од Косова, а ни пријед њега.

Јуначка дела импонирају Црногорцу надасве, али и паметна реч. Реч Мићуновића била је и паметна и мушка, одлучна, неустрашива. Довољно да занесе оне који су је слушали и оне који су о њој слушали.

Кад се појавио игуман Стефан међу Црногорце и одржао им прву мало већу беседу, али опет у виду разговора, одго-

варајући прво на питања кнеза Јанка и његова истоимењака сердара Јанка, народ је био одушевљен. Народ су претстављали главари, који су заспали после Игуманове беседе. Чим су устали и припасали оружје, они један за другим приступају Игумну и "љубе га у руку из уваженија рашта лијепо и мудро збори". У целом Горском Вијенцу нико никога не љуби у руку, ни самога владику Данила (тада је био уосталом много млад), већ само сада игумна Стефана. Не љубе га ни због његове седе браде, ни због његовог високог чина, љубе га само зато што "лијепо и мудро збори". То је један дар који Црногорци ипак нарочито цене. (Та сцена љубљења рука наведена је испред стиха 2361).

Кад треба да будући учасници Истраге положе заклетву да се неће издати, један треба да клетву говори а други само да аминишу. Али има да се збуде оно што тај један говори. Прилична је то функција изговарати речи заклетве, или, како баш код Његоша стоји, клети. Ту је било много народних првака, све бољи од бољега, све важнији од важнијега. Коме ће та улога да припадне? Она се неће признати ни по рангу ни по чину, већ према снази речи. Вук Мићуновић, један од најистакнутијих и несумњивих корифеја, узима иницијативу и каже (испред ст. 2407): "Куни, сердаре Вукота, ти, е најбоље умијеш, а ми ћемо сви викати Амин." Сердар Вукота је био несумњиво познат као онај који добро овакве ствари уме да срочи и то му је донело високу и важну функцију.

Кад једанпут дојезди међу сакупљене Црногорце млади архиђакон Петар (доцнији владика Петар I.) са "сиваљу беглербеговом" чија је војска тек била аметом потучена а у самој борби и архиђакон учествовао, сви се диве његовој хитрини и вештини, Шћепан више од свих других. А прото Аврамовић овако Шћепану хоће да прикаже то момче (Шћ. III, 595):

Није само он од тога посла,
Него га је Бог за свашта дао .....
Управ су му седамнајест љетах ......
Паметније мисли и ријечи
Нит сам чуо нити ћу је чути. .....

Хитрина и умешност не би га некако квалификовале за владику и владаоца, увидео је и сам Његош, па му је морао да призна и неке духовне квалитете. Међу најглавније да паметно мисли и говори. Знао је да ту особину Црногорци цене веома високо.

Читати Црногорци нису знали. Али ни читање на глас из писма није њима било нарочито пријатно. То је већ други стил, други начин изражавања, нешто припремљено и избрушено, то не одговара црногорском разговору. Кад је неки тобоже руски монах донео једно писмо за Шћепана из Русије, овај не тражи да се писмо прочита него да монах "својим речима" каже што у њему стоји. Овако то од монаха захтева (Шћ. III, 633):

Духовниче, све на уста причај

Што си доша и радшта си доша.
Не може се никад исписати
Ка из уста у уста предати:
Чишће језик него писмо каже,
У писању штеде се ријечи.

Црногорац је заиста против писма као што је против раније састављеног говора. У односу међу људима он хоће живост, непосредност и импровизацију. Само то ствара једнакост услова у међусобном општењу, једнакост до које је Црногорцу много стало. Иначе је увек супериорнији онај који се припремао и брижно састављао говор или писмо.

Црногорац је комуникативан а и глагољив. Он не може да ћути у друштву. Чим се људи састану, неко мора да говори, и доклегод су заједно, неко мора да говори. Не би се дало замислити да људи заједно стоје а не говоре. Игуман Теодосија Мркојевић објашњава руском књазу Долгорукову свој начин живота, па завршава овако (ШЋ. IV, 107):

Забаве ти друге не имадем
До једнога сама разговора
С живијема али с мртвијема —
Кад ни с једним, онда сами собом.

(Сами значи сам).

На другом месту, у турском околу, понавља то игуман Теодосија на други начин. Беглербег му ниподиштава Црну Гору (II, 553):

А видиш ли, болан, калуђере,
Овдје мјеста за живљење нејма
За човјека нако за ђавола.

Теодосија му одговара:

Ако није мјеста за живљење,
А оно је мјеста за причање.
Причање је души посластица
Ка тијелу ваше гурабије.
Па јошт какво те какво причање,
Из кога ће наша покољења
Вјечну силу душевну сисати.

Сама могућност да се може много причати чини Црну Гору достојном опстанка у очима Теодосија. Тамо се може слободно говорити, и лепо говорити, и ти говори дају чар животу, и смисао. Њима се напајају покољења. Да није ништа друго, само то би било довољно да учини живот у Црној Гори интересантним. Причање може да замени све друге разоноде, па чак и да надокнади и надомести све тегобе живота.

И Турци сами међу собом признају да "нема добра посла" (ШЋ. V, 8) "кад се смрзне језик у вилице". Мула Хасан то подробније објашњава:

Кад су срце и душа стегнути
Нејма ћовјек ћеифа зборити.

Зборење је, дакле, знак задовољства, расположења, виталности. Ћутање је знак потиштености, незадовољства, беде.

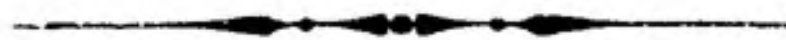
Црногорац афирмира своју виталност "зборењем", и он не ћути доклегод може да збори.

Свакако да је међу свим обилицима живе речи Црногорац старог кова највише волео песму уз гусле. И она је била махом импровизирана или ју је бар сваки певач на свој начин интерпретирао и модификовао. Али су ту Црногорци, и само ту, признавали предност и првенство ономе ко уме боље да песме саставља. Разуме се да су му признавали предност само на том пољу. Ту се није свак лаћао гусала. Чим би се неки бољи певач појавио, други би пред њим устукнули. Певачи су били веома цењени, али само уколико "поју уз гусле". Тај квалитет им није давао већу политичку важност и виши социјални углед. Међутим добар "разговор" и добро бесеђење воздизали су појединца изнад других, чинили га друштвено већим и важнијим.

Кад је у Горском Вијенцу Вук из Љешева Ступа узео гусле да "поје" уз њих, све се претворило у ухо. Он је једанпут прекинуо и оставио гусле, из праве или лажне скромности да не уме добро да поје. Војвода Батрић Мартиновић му замера (1753):

Дану, Вуче, немој прекидати,
Разговора без таквога нема!

Дакле, и песма уз гусле, није ништа друго него разговор. Али најлепши од свих, равна му нема. Штета само што не може један другоме да попевкама одговара.

ЗНАЧАЈНА УЛОГА ЖЕНЕ У ЦРНОГОРСКОМ ДРУШТВУ

А) ЖЕНА У ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ.

Пре него пређемо на главни део излагања овог проблема, морамо изнети и Његошев став о женама у својим "драмским" списима. О томе је писано доста; нити је било нових мисли нити контроверза. Писале су махом жене, а понекад и људи. Не можемо избећи ни ми да ово питање бар скицирамо, ограничавајући се на Горски Вијенац, према коме је обрађен други, главни део ове расправе.

I

Запажено је да у Његошевима "актовкама" (да не кажемо драмама) жене једва долазе до изражаја. Управо, у "Шћепану Малом" о њима нигде ни помена нема. У "Горском Вијенцу" јављају се на сцени свега две жене: баба вештица и сестра Батрићева као тужбалица. Пошто је Г. В. сплет (венац) црногорских обичаја и схватања, то су улоге ових двеју жена биле неминовне.

Што се тиче бабе-вештице (Г. В. стихови 2093-2217), о њој не треба посебно говорити, јер се ради о сујеверју тада општем на Балкану и по целом свету, сујеверју које само жене, махом старе жене, погађа. Фолклорно су ови стихови ванредног значаја; за социолошко испитивање, којим се ми бавимо, сасвим споредног.

Други је случај баш социолошки прворазредан и само због њега смо ми приступили да обрадимо ову тему, коју ће други (специјално српске списатељке) јамачно интимније схватити и боље обделати него ми. Ради се о тужбалици младога Батрића Перовића над погинулим братом (ст. 1913 до 1963).

Ипак, пре него обрадимо ту тему, навешћемо и стихове одн. ситуације где Његош посредно, понекад узгредно али директније, спомиње жене, и суд о њима ставља у уста једном или другом актеру Г. В. Начело потпуности рада то захтева.

II

Тако у стиховима 447 и даље Томаш Мартиновић прича о отмици жене, и то "квалификованој" отмици, како би се правним језиком казало: где је "отимач" Турчин, а жена Српкиња, Црногорка. Уствари је то све рађено са њеном сагласношћу, што Томашу никако не иде у главу:

Али ко би мога помислити
Да ће узет Српкиња Турчина?

На то кнез Роган надомеће оне толико познате и толико цитиране стихове:

Ћуд је женска смијешна работа:
Не зна жена ко је какве вјере;
Стотину ће промјенити вјерах
Да учини што јој срце жуди!

(Као пандан тим стиховима може се навести стих 1123:

Жена лаже сузе просипљући!)

Овај догађај има канда историјску позадину: то или нешто сасвим слично заиста се десило и то баш у Бајицама на домаку Цетиња, Не би Мартиновић то причао, нити би Владика који је у Г. В. више славио Мартиновиће него ма које друго племе црногорско, то унео у поему да се није десило.

Али су се такве ствари дешавале сасвим ретко, по крајњем изузетку, можда једном у генерацији. Зато Томаш не може да схвати да је тако нешто уопште могуће. "Ко би то могао помислити?" Значи заиста да се дешавало сасвим изузетно, да се о томе није ни причало (а такве ствари би се несумњиво на "сједницама" препричавале).

Кнез Роган је озлојеђен, па уопштава више него би то иначе чинио. Пре свега он хоће да баци кривицу на женски пол, да не би остала љага на Црногорцима: да они не пазе на чистоту и особеност вере, да они, бар тадашњи Црногорци, не одвајају, стриктно и непрелазно, хришћанство и мухамеданство, српство и турство (овај израз налази се код самог Његоша и Свободијади).

Ипак из ових речи кнеза Рогана изгледа да није жена тога доба била проста робиња. Она успева да чини "што јој срце жуди", што робињи не би тако лако успевало. Девојка чак може да побегне из куће незапажено. Може чак да то све унапред утаначи. Она се састајала са Турцима и главила о томе. Испред последњих стихова у "реферату" Томаша то несумњиво произлази:

Ево има више но година,
Откад нешто међу собом главе.

(И данас код нас кажу "главе": углављују, утврђују, утаначују).

Значи заиста да су женске имале велику слободу кретања и саобраћаја. Једно остаје неразјашњено: Зашто родбина, зашто племеници (Мартиновићи) нису раније интервенисали, већ су пустили младу да годину дана са Турцима "глави"? Можда нису знали да се ради о отмици (свакако нису знали, јер се Томаш не би томе толико чудио), али зашто су дозвољавали те везе?

Томаш прича даље како су пошли у потеру за отмичарима, што не би никако чинили

Да је бјеше Србин уграбио .....
Ема, кад чух да пође у Турке,
Већ куд-камо, не би размицања,
Но за њима у потоц пођосмо, ...

Отмица девојке је већ сама по себи ствар непријатна; за кућу у којој се десила, за цело братство, помало срамна. Ред је да се отмица спречи, девојка поврати још пре него би дошло до интимних веза са младожењом, отмичаром.

Отмицом се вређа принцип одлучивања домаћина и оца коме ће девојка да се да, принцип мушкости, патријархалности: једна женска глава, можда још и малолетна, узурпира

власт домаћина. Затим, сам принцип агона, који је доминирао у тадашњем црногорском друштву, не дозвољава да се преко тога олако пређе. Ако отмичари успеју, значи да су они бољи од породице и братства девојке. Њима је један оружани напад успео, и то у самој кући девојке. Брука је то велика и срамота, које треба прати, па чак и после више дана или недеља. То је пораз који вапије за осветом.

Па ипак, Томаш каже да не би ишао и потеру, да би пустио да ствари теку како теку, да је отмичар био Србин. Дословно каже:

И чујте ме добро, Црногорци:
Траг по трагу мени погинуо,
Да је бјеше Србин уграбио,
Ако хоћах главе обратити,
Та невоља како ме бољела.

Он се куне највећом клетвом (да му "траг по трагу погине", тј. да му се кућа ископа): да не би прстом мрднуо, да не би "главе обратио", да је отмичар био Србин. Он мора да се куне, јер му се то не може тако лако веровати. То не спада у друштвену етику тога доба. Помирити се са отмицом девојке, то је једна друштвена деградација. Па ипак Томаш категорички тврди да би то учинио да је отмичар био Србин. То значи свакако један преокрет у схватању, један продор у патријархална схватања, једна јака концесија правима жене. Не само да она може чинити "што јој срце жуди", већ да и сме то чинити.

Али је отмичар био Турчин и никакви обзири не долазе сад до изражаја. У целој песми се ради о несагласности српства са мухамеданством, па и овде то мора да се нагласи. Отмица се морала спречити по сваку цену и девојка ослободити турске подложности.

Том приликом убише и отмичаре и девојку: "несрећну невјесту":

Ту смо грдно образ оцрнили
И од Бога дио изгубили!

Решетар, сасвим правилно, у свом Коментару каже: "У Црној Гори је, наиме, највећа срамота и најгоре злочинство убити жену." Овде је то учињено нехотице и ненамерно, па опет Томаш сматра да је учињена једна стидна ствар, недостојна витеза. Али, пошто се радило о одбрани вере, пошто је невјеста имала браниоце тако да потера није напала беспомоћну жену, друштвена санкција изостаје. Све се своди на то, што отмичари сами себе осуђују, а цела дружина прелази ћутке преко тога. Одобрити не могу, али неће ни да осуде. Убице не стиже дифамација. У следећим стиховима, место каквог одговора или осуде, кнез Јанко формално "прелази па дневни ред": жали се што се не решава о Истрази, а други продужују о томе.

Сама употреба речи "несрећна невјеста" показује искрено кајање. Овај адјектив ("несрећна невјеста") означује у исто време да она није постала невеста (није удата, да је несуђена невеста) и да је за жаљење. То говори Томаш, мада је питање

нерешено шта је он "невести". Није јамачно ни отац ни брат, јер би друкчије говорио, али мора да је близак рођак и братственик. Био је канда вођа потере и претставник Куће.

Стих "И од Бога дио изгубили", то је паралела доцнијем стиху губитка оба свијета, у овом случају оног горњег, надгробног: Бог их неће примити у своје друштво, неће им пружити милост, неће их узети под своје. Неће онда имати "дио" од њега. Згрешили су грдно, то знају и сами. Али им је национална и верска дужност налагала да тако поступе. И зато то хладно расправљају.

Кад су се састали најзад главари црногорски и "турски", кадија Медовић хоће да претстави канда повод састанка мирење због убијених отимача.

III

У трећем колу куне Иванбеговица свог сина Станишу што се потурчио:

Станиша је образ оцрнио:
Похулио на вјеру Христову,
На јуначко племе Црнојево,
Обука се у вјеру крвничку. .....

И то се збива, мада ретко: да мајка прокуне сина. Овде га је проклела што је преверио: проклела га је из виших разлога одбране вере и народности, а не због нелојалности према породици или њој лично. Проклела га је као издајника опште ствари и општих интереса. Отуда и ова сцена приличи потпуно сплету Горског Вијенца.

IV

Вук Мандушић саопштава у стиховима 834 ид. како му се снаха Анђелија била помамила, а он је излечио канџијама. И то може да се збуде. Социолошки је најинтересантније у овој сцени да је Вук Мандушић као старешина куће нашао и употребио "лек" против беснила своје снахе. Муж Анђелијин, свакако син Мандушића, није се о томе ни питао, нити је смео да ма шта рече. Домаћин је имао неограничену власт над свом чељади у кући. (Кад сам се ја родио — причају ми — није нико казао да се попу Марку родио син, већ попу Лазу унук, иако сам се ја родио у другом месту — у Грбљу, где је мој отац имао засебну парохију!). То је несумњиво резидуум старог српског друштвеног уређења, чиста патријархална енунцијација.

V

Док Вук Мандушић своју снају канџијама учи памети и смирености, дотле он сам, свакако већ у презрелим годинама, сањари о једној веома младој и наочитој девојци. Али он формално сањари: свој занос у сну исказује (ст. 1255 ид.). Не би се могло замислити да он то јавно и слободно исповеда. Чак ни момци нису о томе јавно разговарали, камо ли ће старији људи и истакнути ратници, још ожењени. Неће он признати ни да је у сну тако нешто сањао.

Кад су после устајања причали присутни једни другима

снове, питао је кнез Роган:

> Мандушићу, што си невесео?
> Што не причаш што си ноћас снио?

Вук Мандушић одговара:

> Ни што снио ни причат умијем,
> Но сам сву ноћ као заклан спава!

Занос са женама није смео да се јавно исповеда у црногорском друштву, то је очигледно. Али да га је такође било, и то је ван сваке сумње. И Његош је нашао генијално решење: да ни ту појаву не пренебрегне у "сплету" горштачких догађаја и обичаја, али да је обвије у "бунцање". Оно што не доликује јунаку да збори, а шта се ипак збива, сан је изнео на површину. Вук тобоже и сам не зна, кад се дигне, шта је у сну зборио, а цела дружина му је дознала тајну.

Мандушићева маштања о снаји бана Милоњића (који јамачно, није постојао, што је такође једна дивна каутела Његошева, да ниједно лице и ниједно братство не осрамоти Вуковим бунцањем) спадају међу најлепше стихове Владичине, претстављају његову најбољу лирику и једну од најбољих у целој српској поезији.

VI

Сасвим супротно томе, Турци јавно истичу лепоту и занос жене. То чини чак нико мањи него један кадија. Истина при свадби, али опет кадија, истакнути главар и судија, свакако и он ожењен (ко зна са колико жена?). Тај Мустај-кадија хвали канда младу, дилбер-Фатиму (Г. В. 1855 ид.). То је такође један ванредан песнички пасаж, првокласна лирика, исто онако заносна као и стихови Вука Мандушића о снаји бана Милоњића.

Та питања ми овде не претресамо и не можемо се дуже задржавати на овим лирским местима. За социјолошка испитивања за нас је још интересантније како је дошло до овог певања Мустај-кадије: Док су Црногорци били у скупу прошла је поред њих свадбена поворка муслиманска. У њој је било и Црногораца (1762):

> Мало мање него половина.

Свати Турци и свати Црногорци су се прегањали у песмама и једни хвалили своје а други опет своје јунаке, омаловажавајући оне друге. Онда Његош сам у прози пише: "Излази Мустај-кадија и моли момчад да не поју овакве пјесне покрај сакупа црногорскога, да не буде од главарах коме што жао, него нека поју сватовске пјесне, и он сам почиње пјевати."

Није из страха он наговарао да престану задиркивања, већ из обзира отмености, који су Турци умели некад да покажу. Али је мене импресионирала она реч, да неком главару не буде жао. Не да не буде жао коме из народа, већ некоме "од главарах". Да ли зато што је то био скуп главарах (ако је био), или што о другима нису водили рачуна? Или су, пак, сматрали да реакције не може бити ако неки главар не учини први корак? Мада социолошки веома интересантно питање, није у директној вези са нашим проучавањем у овој расправи.

VII

Кад је већ било говора о сновима Вука Мандушића, мора се рећи да су сви главари причали кад су се дигли шта су сањали. Први Обрад:

Да ви причам што ми се приснило. .....

Вук Мандушић, разуме се, прикрива свој сан; други сањају само витешке догађаје и мушке прилике. Једини сердар Јанко каже:

Ја сам ноћас био у сватове
И са булом женио Богдана. .....

Ту су булу покрстили. Ово јако озлојеђује Турке и они "одоше, љуто сјетни". Сердар Јанко је канда хтео да се освети за Ружу Касанову (стих 470). Богдан је изгледа његов брат (коментар Решетара, суб верзу).

Ово се наводи као још један спомен жене, без неког нарочитог значаја. Разумљива је ствар да и овде, као и у случају Руже Касанове, жена прима веру мужа. О неком двојству вере, о неком "мешаном браку" не може бити ни речи. Не само да толерантност верска није тада била позната, већ је и друштвени, и породични положај жене, био сасвим различит код "Турака" и код Срба.

VIII

Жена је у Црној Гори у доба које Владика описује играла удруштву веома споредну улогу, али није била бесправна. Имала је чак више права него античка (грчка и римска) жена, да не говоримо о Туркињи.

Баш из једног става сердара Јанка који говори о Турцима (ст. 1772 ид.), види се да је Црногорац сасвим друкчије третирао жену него Турчин. Сердар Јанко ту каже:

Они жене у чељад не броје,
Но их држе ка продано робље.
Они кажу: "Жена је човјеку
Слатко воће ал печено јагње.
Док је таква, нека је у кућу.
Није л таква, са њом на улицу. ..."

Док је, заиста, код муслимана брак један прост цивилноправни уговор који мушка страна може кадгод хоће да прекине и стави ван снаге, у Црној Гори је брак био светиња, црквом благословљена и освештана. Жена се морала трпети у кући и према томе се морао наћи и начин симбиозе. Не треба заборавити да су се тамо људи женили, по могућству увек, из равних породица, и да су ове бделе над судбином својих кћери и одива. Нечовечно поступање са женама није било у природи тадашњег Црногорца.

IX

Жене се нису мешале, нити су се смеле мешати, у мушке ствари, али су и мушкарци сматрали женски "сектор" као стран, скоро недостојан мушке бриге.

Жена има своју "аутономију" у кући и јасно су биле распоређене "надлежности" мушкарца и жене. Најдрастичније то приказује кнез Јанко у ст. 811 ид.:

Кад ме пита жена ђе сам био,
Казаћу јој да сам со сијао.
Куку њојзи ако не вјерова!

Она, разуме се, не сме ни да пита где је био, јер би се тако одале тајне припрема Истраге. Ако би се то десило, или ако се макар деси, муж ће јој рећи немогућу ствар (да је со сијао), а она мора да верује! Уствари она се мора чинити да верује, не сме изразити сумњу итд. Да ли интимно верује, то ни кнез Јанко не може да утврди. Овде је хипербола била употребљена да се што рељефније изрази како жена мора да верује мужу и да се не "пача у његове ствари", у мушке ствари уопште, јер је само због њих сердар био отсутан. Она је то знала и даље нема шта да пита.

X

Ако Његошеви јунаци не ниподиштавају жене као Турци и не своде их на просте ствари, они им и не указују части које су само за мушкарца резервисане. У друштву вечних ратника са херојском идеологијом нема много места истицању женскиња.

Професор Герхард Геземан, један од најбољих познавалаца наше културе, специјално црногорског живота, пише у својој студији "Култура Јужних Словена" (на немачком око 1935): "У херојски стил живота спада мизогинитет (женомрство), патријалхално наглашено презирање жена које се јавно испољава. . . . . ." (с. 27).

Он је ту претерао ван сваке сумње (у првом реду је баш мислио на црногорско "патријархално" друштво).

Било је ту ниподиштавања жена, али је било и њиховог истицања, нарочито ако су се показале храбре, а за то се указивала често прилика. Мало за овим описаће се један случај где се жена одликовала храброшћу и заменила улогу једног мушкарца.

Зато Црногорци које Његош описује јако жигошу маженье женскиња код Латина. Војвода Драшко Поповић им саопштава са свог похода у Млецима (ст. 1415 ид.):

Гледао сам по два међу собом
Ђе упрте какву женетину
Тјелесине мртве и лијене,
Потегла би по стотину оках;
Па је носе проз градске улице,
Усред подне тамо и овамо;
Не боје се чести ни поштењу,
Тек да стеку да се ками ране.

Драшко је овим запрепашћен, не мање је запањено и преперажено цело друштво коме то Драшко саопштава.

Његош је био у Млецима почетком 1847. а можда и раније, па је видео како носе на носилима млетачке матроне. За војводу Драшка то су обичне женетине (не чак ни жене), угојене, предебеле, опуштене. Да је болесна, ајдеде; да је ноћу и кришом носе, и то би се дало некако оправдати. Али усред

дана ("усред подне") да носе једну беснуљу, и то за паре, то витешком духу Црногораца никако не иде у главу. И то Његош није могао мимоићи, да би "вијенац" био потпун!

XI

Не би "Вијенац" такође био потпун кад се не би бар споменула борбеност црногорских жена, њихово помагање ратницима. То помагање се највише манифестовало у доношењу хране, у којој су оскудевали и ратници и њихове породице. Али о томе нема помена у Горском Вијенцу, можда зато што он не описује истински рат. Али кад Вук Мандушић, на крају поеме, реферише владици Данилу о својим подвизима и других Љешњана, при опседању Радунове куле, каже (ст. 2761 ид.):

Сам се Радун у кулу нагнао
И с њим жена, његова Љубица;
Жена млада ама соко сиви, —
Пуни пушке своме господару.

Дивну је улогу овде наменио Владика Радуновој жени. Да је она пуцала, била би слаба сведоџба за њеног мужа. Да је стојала скрштених рука, веома слаба квалификација за њу. Он јој додељује да "пуни пушке своме господару"! Сам израз "господар" је симптоматичан. Али упоређење једне жене са сивим соколом, то је максимум части који се могао замислити.

А формално то говори такав јунак и витез као што је Вук Мандушић. Ни самоме Радуну он не даје такве епитете мада његове подвиге у звезде кује.

Овим стиховима Горски Вијенац диже Црногорку на веома висок пиједестал. Иако се ради о једној, она није била редак изузетак. У њој је Владика канда хтео да оличи многе!

—.—

Б) ЖЕНА КАО АРБИТАР ВАЉАНОСТИ.

Већ смо казали да је горњи наслов главни повод и главна тема ових наших испитивања. У једном витешком друштву, где је жена ипак запостављена и сасвим отстрањена од јавних послова, она долази у ситуацију да даје о њима мериторан суд. Не свака жена, и не стално, већ само неке и то у даним приликама. Али се увек ради о жени и о њеној делатности, њеној "компетенцији", у коју мушкарци немају ни права ни могућности да се мешају.

Једна особена улога црногорске жене, која заиста заслужује да буде проучена и истакнута. Исту ту улогу имају жене Боке и великог дела Херцеговине, али је Његош имао првенствено у виду црногорску жену, па је зато овде о њој реч. Примери из Боке и Дробњака (раније Херцеговине) служиће само за осветљење прилика у Црној Гори.

I

Полазну тачку пружиће нам, као што смо наговестили, тужбалица сестре младога Батрића Перовића над братом ко-

га су Турци на веру домамили и посекли, па после његову главу обесили на зидове Травника (ст. 1913 нд.):

Та тужбалица је дата у Г. В. ин екстензо, у потпуности, цела целцита.

Мада је женски "умотвор", у коме су испољене и многе женске особености, Његош је и овде био конгенијалан: дао је можда једну од најлепших тужбалица које су икад код нас објављене. Она, по естетској вредности, не заостаје за осталим стиховима и деловима Горског Вијенца.

Не мислимо да је анализирамо, то не спада у наш задатак. Хоћемо да скренемо пажњу на околност која није довољно истакнута од респективних писаца. Хоћемо да скренемо пажњу на улогу тужилице у примитивном друштву Црне Горе, Боке, а вероватно и једног дела Херцеговине.

Та улога је врло значајна и даје понекој жени необичну социјалну и етичку важност.

Његош је још на два места у Горском Вијенцу споменуо тужење, опет у стиховима који заслужују посебну пажњу. Прво у сновима Вука Мандушића (ст. 1284-1307), а затим на крају познате клетве онима који би издали зачетнике и идеју Истраге (2436/7):

За његовим трагом покајнице
Све кукале, довијек лагале!

Ми ћемо и те тужбалице узети у расматрање у вези начелних питања.

II

Прво начелно питање тиче се означавања самих жена које ову функцију врше. Као што је донекле примећено, називи за ове "женске главе" различити су. тужилице, тужбалице (мада се и саме њихове творевине у стиху називају тужбалице, тако да овај назив за жене треба избегавати). покајнице, нарикаче итд. У Боки се зову тушкиње (вид. Решетара, коментар Г. В., 1912.).

Нису баш ти изрази истоветни по свом значењу. Ја, искрено да кажем, не умем прецизно ни да их разликујем. Знам само да нарикаче не изговарају стихове, оне само кукају, запомажу, наричу, гребу се. Вероватно су нарикаче испочетка биле жене које су додавале припев, и то је можда био првобитан израз за припев. Нарицање мени некако етимолошки звучи па додавање речи или бар потврду већ изговорених речи. После се та функција трансформирала.

Покајнице су по Вуку "чељад која жале и наричу за мртвима". Овде ће то бити другарице тужбалице, које саме не изговарају стихове, него некако њој асистирају, понове неки њен припев и кукањем интензивирају жалост, али једновремено дају тужилици могућност да одахне и да смисли нови стих. Нисам баш сигуран у то, али мислим ипак да је тако. И у Г. В. стоји пред тужење сестре Батрићеве: "Ево покајнице уз поље, а тужи сестра Батрићева пред њима" (испред стиха 1913). Она је једина тужилица, све остале њене друге

су као њена свита, пратња, помоћ. Покајница је и она, али усто и "главни говорник", њихов порт парол. И капетан је војник, али је усто капетан, старешина, командир.

Свакако у појединим деловима Црне Горе, Херцеговине и Боке има и специјалности. За наша истраживања имају само праве тужилице интереса, јер само оне играју улогу арбитра, тј. тужилице, које састављају и изговарају нове мисли у својим туговањкама одн. песмама.

То су жене, као што је речено. Шаулић каже да "врло ријетко" могу бити и мушкарци. То је заиста изузстак на коме се не треба заустављати. И сам Шаулић на другом месту каже: "Догађаје јунаштва опјевају људи у пјесме јуначке, а жене обрћу исте у тужбалице. Историјска тужбалица, која набраја догађаје и ратне подвиге, све се више ближи народној пјесми. Исти мотив, радња и догађај дају народну јуначку пјесму и тужбалицу. Тужбалица је пјесма срца, у ње нема оне опширности, понајчешће, која је особина народним епским пјесмама, она је најстарија народна пјесма по постанку."

Жене треба да буду праве жене, тј. удате. И ту је тек у овом веку, после Балканских ратова и Првог светског рата, учињен изузетак, па су се појављивале и девојке као тужилице. То тврди Шаулић и то је истина. Истина, и Батрићева сестра је канда девојка, али је тај пример у свему изузетан. Правило остаје да тужилице имају бити удате жене, чак и старије жене. Што је старија, има, апстрактно говорећи, више ауторитета.

Професор Герхард Геземан у својој дивној књизи "Херојске форме живота" (то је друго, поправљено и допуњено издање његовој апотеози "Црногорског човека") да тужбалице "као уметничко дело почивају потпуно на леђима обудовелих и осиротелих жена." (с. 163).

Шаулић пише: "Младе жене, које тек отпочну да туже, не кажу за себе да су тужилице. Тако исто и ђевојке, кад туже, из скромности нагласе да нијесу тужилице, него жалбенице, ученице, кукавице."

Оне могу да произведу тугу, али снага њихових речи и њихова критика нису равне једној израђеној и угледној тужилици.

Видеће се да постоје разни поводи за тужење. Код главног. сахране, избегава се блиска својта. За наш случај она се мора искључити. Јер суд што даје о покојнику најближа родбина не може се сматрати меродавним нити се памти и препричава.

У Шаулићевој збирци скоро увек тужи родбина, најчешће мајка. Има две-три тужбалице жене над мужем, истина веома дискретне и уздржане, али ипак жалбе за мужем. Код нас у Боки је то немогуће, а мислим да ни у старој Црној Гори тако нешто није познато. Жена не сме ни да кука јавно за мужем, а камоли да тужи (да га песмом велича).

Чак и Шаулић у предговору признаје: "Тужилица свакога може боље отужити него свог човјека. За њим не може и ако би најбоље умјела, стид је, а и срамота је. И ријеткост је и данас да жена кад затужи за својим мужем. И у најновије вријеме, кад жена затужи за својим мужем, ругају јој се, па је остао велики број пошалица на рачун ових тужилица." (стр. XVII).

И иначе се за својтом изражава бол, али се он не возноси премного. Шаулић пише: "Мајка сина и сестра брата толико не подиже, а увијек је најосетљивије и жалостиво. Најбоље снаха окити ђевера, свекра, па чак и ћер оца. У даљој жалости више га може окитити, уздићи." Ја разумем те речи овако: Што је тужилица удаљенијег рода од покојника, све више га сме уздизати. То је такође последица моралног кодекса нашег примитивног али часног друштва. То су правила која су настала сама од себе, јер је народ који их је створио имао високе моралне скрупуле.

Има доста разлога да се најближа родбина при сахрани изоставља. Прво, што је она ограничена у хваљењу, не може свој хвалити покојника као туђ. Друго, зато што ту треба спремања и прибраности за припрему. А тога у кући мртвога нема нити може бити. Онда: тужилица не може бити свака жена, већ специјално надарене и извежбане. Таквих има у сваком селу можда по једна или две, али не у свакој кући. Понекад се зову из друге општине.

Овде се, као и код мушких гуслара, издваја ред тужилица нарочито способних и тражених.

Шаулић каже: "Има женских које могу боље да изкажу своју мисао него друге жене, као човјек речит. То је њима тако природно; оне имају моћ и способност не само да изразе осећај своје жалости, него да се пренесу и у туђу жалост, да је саосјете и изразе у ријечима. . . . . ."

За плату то оне не раде. Нико им не би опростио кад би и пару узеле.

У књизи Шаулића, коју сам добио после већ завршеног рада. стоји на стр. X: "Ја сам се распитивао и ни код кога нијесам могао дочути да се жене које туже могу најмити за паре, или да то из занимања чине. То не значи да једна жена која је добра тужилица не може бити позвана . . . . . да пође у друго село или племе да тужи, али то увијек чини из љубави и чојства."

На страни умрлога, где тужилице алтруистички и хришћански суделују, где врше једну националну и друштвену, колико тешку толико и уздигнуту функцију, тужилице су обасуте иначе свим почастима: између осталих да благују заједно са људима (мушкарцима). То се ретко којој жени признаје. Нарочито је она на даћи при мушкој трпези.

Могу да буду, опет колико ја знам, и по две тужилице, које или свака самостално, или у виду антифона туже: једна говори а друга јој одговара, једна истиче једне врлине покојника а друга друге, једна истиче позитивне особине других

лица а друга то опорекне. Итд. Догађа се да једна жена, незадовољна превеликом хвалом покојника, нарочито ако сматра да се тим запоставља други, још бољи, упадне тужилици у реч и опопира. Позната је она тужбалица где је једна одива хвалила све сердаре и војводе, а друга одговорила да се њима ништа не може захвалити.

Нашао сам после код Геземана неколико таквих опонирања, које је дословце навео према Павићевићу и Церовићу. Али у прози, у немачком језику, па то овде не може деловати као кад би се стихови директно пренели.

Тако једна тужилица хвали Перишу, упоређујући га са мостом на Бојани и Филипа, врха од Ловћена, додајући да неће ни да набраја даље, јер су

Све сердари и војводе,
О мој роде!

"Друга је прекида још јачим гласом:

Ни сердари, ни војводе,
О мој роде!

Већ капетан Мрђен и барјактар Милош, који су освајали градове а нису тражили одобреље сердара!"

"Један други пример. Жена жали свога мужа, који није био јунак, али је био добричина и имућан. Ту је друга прекине певајући: 'Престани. Није тако било него овако: Миле није био јунак, већ је Миле био добар човек и у благостању, па је купио дућан!' " Итд.

Тужбалица проистиче из потребе за агоном, овде се чак агонално производи: агон је изазива, у форми агона (утакмице, надметања) она се обавља. Агон је ту и естетски и социјални. Победу износи она жена која је лепше и ближе истини говорила.

Литература. Геземан, Херојске животне форме (књига се цитира на крају овог рада), стр. 116. Ту је наведено одакле је који податак узео.

У "Свободијади", "пјесма пета", стихови 38 и даље, млади Његош дочарава погреб и сахрану владике Данила и каже:

На погреб се његов знатни
Народ српске Црне Горе
Васколичак окупио. .....

Били су ту и турски барјаци и многи други отети предмети као трофери. И онда стоји:

Пак се вију Црногорке
У небројна кола многа
Око гроба Данилова,
И с јаснијем, жалоснијем
Наричу му гласом поред
Сва његова храбра дјела
Која с умом и витештвом
У бојеве турске доби.

Ту је било мноштво тужилица и нарикача, да су чак кола,

"многа, небројена", образовале и крећући се унаокруг, износиле врлине покојника, нарочито његова "храбра дјела".

Ако је то истина, несумњиво у колима тужи само једна жена (у сваком колу по једна) и стихове ниже. Немогуће је замислити да све одреда једнако говоре. То би онда била конвенционална, стереотипна, свакидашња тужбалица. Остале понављају речи тужбалице, можда и напеве износе, кукају итсл. Али је то ипак састав једне тужилице.

До Истраге су канда и Туркиње ишле на спровод и учествовале као нарикаче, али не тужилице. То би произашло из стихова 971/2 Г. В. Тамо Скендер-ага пребацује Црногорцима што их "дискриминишу", одвајају и луче од себе. Каже да су досад живели као браћа, зло и добро братски делили, заједно ишли у бојеве, да онда заврши:

Коса млада на гробље јуначко
Сипље ли се була ка Српкињах?

У завршном чину погреба присутне жене најближе својте све се изгребу и ошишају косу одн. донесу ошишану косу и баце "на гробље", да би се што више унаказиле. Изгледа да су и муслиманске жене то чиниле, и на хришћанским гробовима својих братственика одн. братственика њихових мужева, а и Црногорке исто тако узвраћале при смрти неког поисламљеног братственика.

Интересантно како их Владика овде означава: муслиманке булама, православне Српкињама. То је ставио у уста Скендер-аги.

У сваком случају, була није могла да тужи, да пева туговanку Србину. То се она не би усудила, то јој не би ни дозволили. Она је само давала израза свог људског и братственичког бола шишањем косе, гребањем итсл. Кад би тужбалицу изговарала, она би била арбитар чојства и јунаштва, а то се једној Туркињи није могло импутирати.

Шаулић пише даље: "Тужбалице слажу неписмене, природно обдарене жене, које најчешће не знају ни слова једног нити умију ни име своје записати." То је тачно: ја не знам ниједну писмену тужилицу. Мислим да са писмом и њен дар ишчезава. То је доказ оригиналности и непосредности ових тужбалица.

Њих нико од присутних не бележи, нити би то одговарало свечаном моменту. Али су оне памћене исто као народне песме, било у целини или, још чешће, у појединостима. Свако запамти по неки дистихон. И то се годинама препричава. Мени су разне жене Костића понављале тужбалицу моме ђеду и после 10-15 година од његове смрти (ја сам имао пет месеци кад је умро).

Овај песнички род је по изузетку објављиван накнадно, и то спорадично и неорганизовано (у појединим написима), па га је чак и Вук Караџић запоставио. Тек после Првог светског рата издаје Новица Шаулић, правник из Дробњака,

"Српске народне тужбалице" (Београд 1929). Има их 101. Има их лепих, али ниједна не може да се мери са тужбалицом сестре Батрићеве (иако Шаулић има о томе друкчије мишљење). У сваком случају његова збирка и врло интересантан Предговор даће материјал за научно проучавање ове једнако важне фолклорне као и литерарне појаве код нас. Ми смо преходно чешће цитирали Шаулића; овде се налази пун наслов дела. Изгледа да га проф. Геземан није имао у рукама.

Ми не можемо цео тај проблем расправљати; нас тужбалице занимају само у једном виду и због једне њихове особине, као што се делом видело досад, а потом ће још изразитије (из следећих излагања) то бити видљиво.

III

Саме песничке творевине зову се, као што смо рекли, најчешће тужбалице. Али има и других назива: тушке, туговање, набрајања. Све сам те изразе нашао код Шаулића; у мом крају су непознати.

Нормалан песнички састав тужбалица је онакав какав је претстављен у тужбалици сестре Батрићеве, тј. састављен од дистихона: први стих је осмерац, а други од четири слога. Овај други се означава као припев. То је адекватно. Он је у непосредној, најтешњој, нераздвојној вези са првим стихом. Он му пружа неко појачање, или потврду (афирмацију) увек другим речима надовезаним на прве. Некад су оне само евокација или апострофирање, но опет као појачање осмерца. Нпр. у самој тужбалици Батрићеве сестре: Људска вило, рано љута, очни виде, братско крило, четовођа (кад се претходно говори о чети), вјерна главо (кад се говори о невери турској), млади брате, моја ружо, мудра главо, мој младико, срце моје, мој Батрићу. Бар пола стихова има такво апострофирање.

У збирци Новице Шаулића више од половине тужбалица нема припев, већ се ређају само осмерци. Ја их код нас у Боки нисам чуо без припева.

IV

Треба још једно разликовање истаћи; према томе да ли се тужи насамо или у скупу. Често жали најближа родбина свог покојника у осами: чобанице у гори, при седмику, код огња итд. Један такав диван пример налази се опет у Горском Вијенцу, у споменутом сну Вука Мандушића. *Истина, у сну се* свашта може да причиња, али опис у Г. В. је сасвим реалан уколико приказује обичаје. У сну саопштава Вук како га је занела млада снаха бана Милоњића. Описује њене дражи и онда "се изблеја" (призна) да је једно јутро, преноћивши у колеби бана Милоњића, запазио овај спектакл:

Кад пред зору, и ноћ је мјесечна,
Ватра гори насред сјенокоса,
А она ти однекуда дође,
Украј ватре сједе да се грије.
Чује да свак спава у колибе,

Тада она вијенац расплете:
Паде коса до ниже појаса,
Поче косу низ прса чешљати,
А танкијем гласом нарицати,
Како славља са дубове гране.

Тужи млада ђевера Андрију,
Мила сина Милоњића бана,
Који му је ланих погинуо,
Од Тураках у Дугу крваву,
Па се снахи не дао остриђи.
Жалије му снахин вјенац било
Него главу свог сина Андрије.

Тужи млада, за срце уједа,
Очи горе живље од пламена,
Чело јој љепше од мјесеца —
И ја плачем као мало дијете.

Благо Андриј' ђе је погинуо:
Дивле ли га очи оплакаше,
Дивна ли га уста ожалише!

Сјајна је ова сцена, али и преко ње морамо прећи. Нама је овде главно било навести пример изоловане кукњаве и тужбалице (на неке друге моменте ћемо се вратити). Такве изоловане тужбалице немају социјалну функцију.

V

За јавно нарицање, које нас овде једино интересује, може бити више повода. Главни и основни је смрт и погреб. Уз одар умрлога ређају се често тужилице и њих слуша ограничени број лица (јер се мртвац никад сам не оставља). Али главне су тужилице на спроводу, после опела, над самим гробом који се, колико се сећам, не застире земљом док тужилице не заврше своје песме. Та се функција додељује главној тужилици, туђој, која зна да саставља песму и која је иначе угледна, на чије се речи пази. Тада се заиста све претвори у ухо.

Постоје случајеви да сахране уопште нема, јер је нпр. борац погинуо у туђој земљи, јер је "нестао" у рату, како би се данас рекло, јер су га непријатељи домамили и убили. То је баш случај са Батрићем. Њега сестра не тужи над одром, јер одра нема, али чека ипак један састанак виђених лица да ода свој бол.

Често се врши обред који замењује сахрану, нешто налик на грчке "празне гробове" јунака палих у рату. То је та позната грчка "кенотафија" (кенос значи празан, без нечега што је потребно, док је тафос и спровод и гроб одн. гробница). Кенотафион је био почасни гроб без леша за лица погинула у рату или на мору, чије се тело није могло наћи. Та лица нису смела бити лишена посмртних почасти, па је зато стварана фикција гроба одн. спровода. То исто, можда мање остентативно и театрално, било је и у Црној Гори. Тада је жалост

можда још већа и потреба за исплакивањем и истицањем још јача.

У сваком случају мора да се организује прилика и инсценира нешто налик на погреб јунака несталих ван отаџбине. Већ сама њихова смрт (у Црној Гори се најмање ценила природна смрт) даје повода за најторжественију жалбу. У Г. В. је говорила сестра, јер је Његош хтео да у тој сцени обележи љубав сестре за братом, која је у нашим крајевима по свом интензитету најјача. Зато та сцена завршава овим речима Његоша: "Сви главари плачу, и кад чуше име Батрићево сви плачући изидоше пред покајнице. Како се састаше с њима знадоше шта је. Сестра се Батрићева загрли с ђедом Бајком (кнезом), уграби му нож иза паса и уби сама себе; ...." У сплету горштачких обичаја, у Горском Вијенцу једва би се та појава смела избећи.

Али се тужилице ретко убијају. Оне врше озбиљно и достојанствено једну друштвену функцију, свесне своје изузетне улоге и значаја тога дана.

То што говоре, то је чисти епитаф, надгробно слово дато у конвенционалним стиховима. Јер у нашем првобитном друштву (такорећи до овог века) није било никаквих надгробних говора мушкараца и никаквог условљавања "тужни зборе". Најмање је, пак, могло бити говора свештеника, као што је то обичај код католика и протестаната, па у новије време преузет и од нашег свештенства у извесним пределима Српства. Црногорски свештеници у доба које Његош описује били су сасвим без школа. Они су напамет знали најопштија и најчешћа богослужења и ништа даље од тога (вид. Г. В. стихови 2083 ид.). Поред тога, попови су били ратници, често и војсковође, па нису смели одударати од општег кодекса јунака и војника. Напослетку, они су такође припадали неком племену, често свештеничкој династији, која није смела никог да велича и, тиме, другог спушта у важности. Свештеници су при богослужењу морали стриктно остати при тој функцији. Функција оцене покојника, истицања његове врлине, остављена је била женама. Једна огромна, изузетна, функција.

Мушкарци су давали само у кратким реченицама или изрекама израза своме болу и општој жалости, често истицали једну особину покојника, нарочито при засипању гроба земљом. Али пуну, мериторну оцену мртвога давале су жене. Не која било, али увек само жене. Оне су држале "погребно слово" и њима се поклањала највећа пажња у целом том призору.

То је заиста јединствен пример: да у једном витешком друштву, где је жена имала веома споредну улогу, где је упоређење са женом била незапамћена увреда, да су у том друштву жене имале последњу реч о мртвом витезу. Оне су тужиле и за женама; то је у реду, али и за мушкарцима, за првим људима, за главарима, што је већ далеко чудније.

Откуд та појава, ја заиста појма немам. Можда је стара, првобитна. Можда је нова, из турског вакта. Можда је про-

изашла из обзира мушке нетрпељивости. Истицање покојника од стране мушкарца могло је да произведе реакцију неких других мушкараца, истицање једног племена реакцију неког другог, грђење, јасно или завијено, неког другог, што је честа алузија у тужбалицама, могло је и крв да произведе. За време турско, пак, жене се нису морале бојати од турске одмазде, нити су Турци ваљда поклањали пажње "блебетању" жена. Ове су могле да говоре патриотски, да подбадају против Турак итд., а да Турци не интервенишу. Ако би ипак дошло до протеста, људи би рекли да је то женско брбљање.

Ипак изгледа највероватније да је женама било испочетка признато само да кукају и "туже", али не и да дају оцене о људима и догађајима, па да су то право оне доцније апроприсале. Итд. То ће стручњаци етнолози са више ауторитета да утврде (но опет једва сасвим поуздано).

Кукњава жена над умрлима стародревна је појава и некако женска по природи: "Људи трпе, а жене наричу". У неким крајевима Боке, нпр. у Новској Крајини (знам позитивно да је тако у селима Баошићи и Ђеновићи) женама је забрањено да присуствују опелу у цркви и самом акту сахране. Ја сам једном питао због чега, и рекоше ми због неиздржљиве кукњаве, да се ни опело не може саслушати. Тај обичај се стриктно спроводио у мојој младости. Ако је било у тим пределима тужбалица, оне су морале да се обаве пре сахране.

У другим пределима Херцеговине, Црне Горе и Боке баш се очекује реч са тог последњег испраћаја, и она је некад веома значајна, често и оштра. Не садржи само похвалу умрлога и жалост за њим (што је првобитни смисао тужбалица), већ често и прекоре другима, живим и мртвим, можда некад и самом умрлом (што се није пазио, што је веровао свакоме итд.). Но и јаче приговоре садржи каткад тужбалица.

Тако је на крају своје тужбалице сестра Батрићева учинила грдан прекор и главарима црногорским и целој Црној Гори, разуме се мушкој. Завршна четири дистиха гласе:

Просте твоје љуте ране,
мој Батрићу!
Ал не прости грдни јади,
куку роде,
Е се земља сва истурчи,
Бог је клео!
Главари се скаменили,
кам им у дом!

Сестра Батрићева, чије крштено име Владика није ни сматрао потребним да наведе (њена је једина карактеристика да је сестра Батрића Перовића), користи прилику да изгрди све главаре и све Црногорце (целу "земљу").

Како су реаговали главари? Заиста јединствено: "сви главари плачу, и кад чуше име Батрићево, сви плачући изидоше пред покајнице".

Да се Црногорац заплаче, то треба да је много крупан,

управо сасвим изузетан повод. Речено је горе да у једном стиху Г. В. стоји (108):

Људи трпе а жене наричу.

То Вук Мићуновић Владици објецира. А после тужбалице Батрићеве сестре и он канда плаче! Владика је много осетио смрт Батрићеву, па га је зато толико и дао славити.

Иначе, тужилице се саслушавају у побожној тишини и нико нема права да их прекида. У томе је њихова снага. Оне могу да кажу све што им на срцу лежи. И кажу веома често више него што "ожалошћени скуп" жели, више него што жели и породица умрлога. Том приликом могу да увуку у песму ("тужбалицу") и свако друго лице, живо или мртво, и да свакоме од њих дају своју оцену. Оне то често заиста употребљавају, а понекад и злоупотребљавају.

Сад ћемо изнети шта о томе Шаулић пише. Стр. XV: "Исто као и добар пјевач уз гусле, добра тужилица се радо слуша кад тужи; њено кићење јунака, изразито и снажно набрајање, на жалбама, скуповима, ублажи жалост, тјеши и задовољи."

Као што је казао за песме Црногораца уопште немачко-чешки писац и један од најбољих познавалаца српске народне поезије средином прошлог века, Зигфрид Капер (на крају цитирана књига), то се може рећи и за тужбалице посебно да су "носиоци славе и срамоте" оних на које се односе. "У њима бити часно именован, важи као неко одликовање, као народно признање, којим се поноси не само породица већ и цело племе слављеника. Без песме нема популарности ни за кога, нико не може постати народни јунак" (ако га песма није истакла. То важи и за тужбалице, али накнадно, после смрти слављеника).

Несумњиво да има личног много у оцени тужилице, као што има тога и у народној песми. Но ипак се ова чува да каже нешто што је очигледна неистина, да јасно противуречи истини. И ту ћемо цитирати Шаулића: "Отприје тужилица није никад рекла оно што није прилика за покојника, јер се бојала да јој се не смију и да не поквари све с једне ријечи." ... "Сваки се по својој заслузи спомиње; ако је био јунак, мој соколе, — ако је био личан и поносит, мој делијо! ....." "Рђе и изроди се не жале јавно. ....." "Тужилица онога који није био добар не умије ни затужити. Иако га жали, не може да га тужи кад није ваљао. ....."

Ипак неће бити сасвим тачна ова запажања Шаулићева. Редак је био случај да се неко обружи у тужбалици, док је чешћи био случај да се и неваљали том приликом похвали. Ја тако схваћам завршне речи велике заклетве у Г. В. (ст. 2436):

За његовим трагом покајнице
Све кукале, довијек лагале.

Да покајнице кукају за трагом, то значи да му потомство умире и не остане у животу. Сам себи то сваки учесник жели

у заклетви, ако изда. То је јасно. Али шта значе речи "довијек лагале"? Ја мислим да значе ово: немале ништа лепо о њима да кажу, већ штогод лепо рекну да буде лажно. У заклетви се жели двојака смрт потомака издајице: и физичка и морална. Ја само тако могу да разумем ове речи, које коментатори, по старој пракси, пренебрегавају.

О ваљаним људима тужилица износи њихове врлине, спомиње догађаје у којима су се прославили, уздиже претке и целу породицу, а понекад и пребаци нешто. Чини упоређења са другима, па овима пребаци (мртвима или живима). Итд. Шаулић пише: "Како су се натјецали јунаци, ко ће бити бољи у витештву, тако и у тужбалицама истичу њихова дјела пјеснички биранијем ријечима, украсима, топло, просто и природно; уздиже се слава, име и глас, и са овим изазива се жеља код потомства да се угледају и не покоре своје старе. ... Овакве жене ... и као тужилице дају снагу моралну и стварају гвоздене пукове једној земљи у одбрани слободе и части. Ово јунаштво као вјековни идеал нације преноси се генерацијама, и смрт за идеале поносна је и славна. Она се велича и живи у спомену, подједнако пјесми јуначкој и тужбалици. ....." "У народном животу жене и мајке играле су и у овом погледу важну улогу и биле творци историје свога народа и његова пјесништва. ....." "Истинска жалост за јунацима претвара се у апотеозу и славу њиховог имена. Они умиру да живе у народној поезији и тужбалици подједнако. Мајке и сестре диче се и поносе јуначким синовима и браћом. ....." "Тужбалице, су као најјаче васпитно средство оплемењења, култа витештва. ....."

Шаулић пред крај свога предговора закључује: "Кроз тужбалице види се удио и улога српске жене и мајке; она је од пресудног значаја и без ње се не да замислити снага и херојство, нежност и племенитост витезова који свјесно и жељно умиру за идеале. ....."

Шаулић је говорио романтичарски, а ми смо све буквално пренели. У суштини је он имао право. Улога тужилице у нашем друштву је била велика.

Проф. Геземан пише у својој студији "Култура Јужних Словена" специјално о тужбалицама: "Тужбалица је уобичајена на целом балканско-византијском и патријархалном пределу, али у цивилним зонама она није херојска него сељачка и грађанска. У пределима племена она је изразито херојска врста и у својим најчистијим деловима је посвећена апотеози погинулог јунака. Специјално је код ње да је сва поверена стваралачкој снази жена. ....." (с. 29).

На другом месту (у књизи "Херојске животне форме") Геземан пише: "Пошто је човеку потребно неко олакшање болне напетости бар код губитка својих драгих, то му је обичај створио овде неки излаз створивши чврсте форме тога олакшања: у тужбалици. Али грађанско јаукање овде се сматра недостојним; тужбалица је, поред епа и анегдота, највеличанственија форма херојског самообразовања." (С. 163).

Герхард Геземан пише даље у истој студији "Херојске форме живота" (с. 49): "Тужбалица је у племенском пределу песма над песмама о мртвом ратнику, величање племеника до херојства (проглашење херојима). Цивилна зона познаје само приватно-породично жаљење, или боље рећи: цивилну кукњаву. . . ."

Кад је нека жена нарочито добро тужила, и кад је погодила у срж ствари, кад је изрекла неки оригиналан и добар стих, то се годинама препричава (увек уз ознаку од кога стих потиче). Тако да мишљења и "пресуде" тужилица производе понекад трајно дејство.

Мушкарци то слабије памте, али — као што рекосмо — пажљиво слушају. И неки се обрадују, а неки — богами — и ожалосте. Јер тужилица може да доведе у везу са покојником све догађаје из ближе или даље прошлости. Ако се нека породица само једном осрамотила, вешта тужилица може и тај догађај да уплете мада скривено и магловито. Главно је да га присутни разумеју.

Тако жена црногорска (и бокељска) постаје арбитар (та реч је првобитно значила судија који суди по осећању а не по писаним законима) мртвим и живим људима. Њен суд никоме није индиферентан, а нико јој не може противуречити. За време тужбе то је формално немогуће; после тужбалице то је и анахронично и неумесно. Најзад, није фер да човек жени чини приговоре, а не сме ни да је бије нико сем њеног домаћина. Њена реч остаје без поговора.

Тако имају жене, бар неке жене, у Црној Гори и на Српском Приморју, необично јако оружје у социјалном животу тога народа: оне дају карактеристике појединаца које немају апелата и којима може многи појадинац а и много племе да се уздигне или спусти. У земљи где је усмен глас важио као најјача "карактеристика" и појединаца и колектива, ово је моћно, ово је убојито оружје. Нешто слично нису имале жене ни у другим српским крајевима ни у иностранству.

Ни у Црној Гори га немају све жене, него само неке, али такве које су по својој природи, по својој интелигенцији и духовитости за то одређене. Ту нема предрасуда ни затворених кругова. Друге жене памте што је тужилица рекла, па временом и модификују (против чега такође нема апелата). А несумњиво се тужилица и посаветује са својим "другама" пре него определи дефинитивну тужбу. Према томе, то преимућство није баш сасвим ограничено на сасвим мали број жена. Њега немају све, али је оно ипак женска "особина", женска надлежност, женско преимућство. Тиме жена добија у важности, па се са овим мора рачунати и у време кад нико тако важан не умире да би му се тужило. Некад ће умрети поуздано, па свак води унапред о томе рачуна, и не жели да се много замери женама. Ова специфичност приморског и горског живота нашег Југозапада диже углед жене у тим крајевима до неслућене висине.

Може нам се приговорити, с обзиром што је напред рече-

но, да су тужбалице само одраз јавног мишљења, да је тужилица ограничена: она може само да формулише суд, али не да га ствара. То није сасвим тачно: она заиста не може рђу да прогласи витезом, ни обрнуто. Али код свакога може да нешто дода и да испусти: да истакне неке особине и да их потенцира, да изостави неке догађаје и подвиге, да увуче у тужбалицу прошлост куће или не увуче итд. Најважнија је ипак композиција тушке, јачина и једрина стихова итсл. Јер се **стихови** памте и даље преносе а не суд као такав. А народ има смисла за лепоту стиха који из народа произлази као ико други. Само се добро формулисани стихови памте и преносе. То може зависити од моментаног успеха и надахнућа жене, једнако као и гуслара. И у једном и у другом случају цитирају се стихови; није могуће замислити песничку мисао изражену друкчије него у стиху. То важи и за тужбалице. Њене стваратељке, тужилице, утичу на јавно мишљење као уметнице, као песникиње, и тиме још једном конкуришу гусларима.

Страна литература:

Gerhard Gesemann, Heroische Lebensformen. Zur Literatur und Wesenskunde der Balkanischen Patriarchalitaet. Berlin 1943.

Gerhard Gesemann, Kultur der Suedslawen. Handbuch der Kulturgeschichte: Kultur der slavischen Voelker. Heft 1. Potstam s. anno (post 1935).

Siegfried Kapper, Historische Volkslieder der Montenegriner. Westermanns Jahrbuch, Fuenfter Band, 1859. S. 497.

ДОДАТАК:

ЊЕГОШ И СРПСТВО.

Поред неколико мојих објављених радова о Његошевом национализму и покушају лажног приказивања тога феномена у комунистичкој Југославији, радова који су наведени у библиографији на крају ове књиге, нашао сам у својој архиви, међу рукописима ("типоскриптима") о Његошу, и једну малу расираву под горњим насловом, за коју мислим да није нигде објављена. Нешто модификована и дапуњена даје се сад на крају овог дела.

I

Колико се пута у нашем друштву постављало, иначе наивно, питање ко је највећи Србин! Одговори нису гласили сви једнако, али је увек један велики број, може се рећи највећи број, садржавао име Његошево. Било да се то питање постављало међу младим или старим, међу веома ученим или једва писменим, међу цивилима, свештеницима, или војницима. На западу српске националне територије, на истоку, северу и југу. Ту није било регионализма и пристрасности. Владика је представљао такву лучу у српском народу, да ни од кога није могла остати невиђена.

Под највећим Србима људи су обично сматрали оне који су највећу славу Српству допринели. И онда је свакако Његош морао да дође на први план. Он је живео за Српство, чак само за Српство. Он је волео Српство више него ико. Сав његов резервоар љубави исцрпљиван је само према Српству, он није имао никог ни ближег ни милијег. Нико није ни пре ни после њега лепше и потресније описао српски национални положај, српске муке и патње. Нико није релефније истакао српске тежње, нико боље формулисао српске идеале. Његош је био сав Србин и Прасрбин. Ако се икад у једном човеку могао да инкорпорише цео народ, то се инкорпорисало Српство у Његошу.

Зато Његоша сваки Србин тако присно осећа. Једнако је близак у својим делима и свим еманацијама свога духа једном неписменом чобанину као и члану Академије наука. Он је и персонално и регионално свесрпски.

Српство се поносило Његошем и пред својим и пред туђином. Кадгод се он спомене, пламен поноса удари у лице; кадгод се његовим стиховима поткрепи неки аргуменат, свак је сигуран да је противника убедио, да опонирања нема. Ако овај не може да нађе неки други Владичин стих, мора да положи оружје. Толика је снага убеђивања мртвог Његоша, толико њега сваки Србин и мртва поштује.

Тако је то трајало пуних сто година. Одједанпут, у његовој ужој Отаџбини настаје преокрет, не спонтано и органски, већ декретиран и силом наметнут. Црногорци се одвајају од Српства и проглашују као посебан народ. Југословенски комунисти донеше указ да су Црногорци засебан народ, различит од српскога. Пошто су иза указа стојали терор и брахи-

јална сила која не трпи опозицију, сви су се Црногорци морали томе повиновати, иако не искрено и убеђено. Настала је ситуација, коликогод лажна и привремена али тек болно стварна, коју је Његош унапред формулисао њему својственим и ненадмашним стховима (Г. В. 2342):

Племе ви се све одрекло себе!

Али се сад појављује питање Његоша. Шта ћемо с њим, где он сад спада? Власт даље наређује: И он је само Црногорац, а никако Србин. А баш тада наилазе Његошеви јубилеји: сто година од Луче микрокозма, сто година од Горског Вијенца, сто година од његове смрти. Појављује се у земљи доста велика литература о Његошу. Али свак избегава да повеже на било који начин Његоша са Српством. Не сме се цитирати ниједан стих у том правцу, не сме се рећи чак да је Његош српски песник, већ црногорски и југословенски. Горски Вијенац се издаје без посвете Карађорђу и претежно латиницом итд. Његош се десрбизира, черупа му се српско перје, покушава да одузме и српска срж.

Још никад у историји књижевности није било беднијег атака на мисли једног мртвог писца. Ни средњи век то није био у стању да учини, ни сама Инквизиција. Они су ништили и палили дела противника, али их нису фалсификовали. И то тако простачки фалсификовали, да је црно проглашено белим а бело црним. Мртви Његош морао је сто година после своје смрти да претрпи касапљење, извитоперење, крајњу злоупотребу својих мисли. Нико, например, не сме износити ма какву идеју која би Његошево српство афирмирала. С друге стране износи се како је Његош био "револуционар" и претеча комунизма. Јао њему који не вјерова!

Доказивати противно, доказивати да је Његош Србин и пре свега Србин и само Србин, било би необично лако. Сваки гимназист би могао из његових дела за најкраће време да извуче више од хиљаду стихова којима би то доказао. Овде ми морамо одустати од тога. Јер нити имамо простора за то, нити би желели да мртвога Владику и на тај начин вређамо. Доказивати Владичино српство, то би исто било као доказивати да је Апостол Павле хришћанин, да је Лењин комуниста, да је Пије XII католик. Доказивати то, значило би ипак донекле одмеравати тезу оних који владају земљом, узети је у расматрање, поклонити јој пажњу коју она не заслужује. Значило би узети дефанзиван став тамо где не може бити борбе, где су на другој страни утваре а не аргументи.

II

Место тога навешћемо неколико мисли о Његошевом српском патриотизму које је написао нико други него некадашњи потпредседник Титове владе, пок. Јаша Продановић. Он је то, истина, писао пре равно 60 година, у предговору Шћепана Малог, у издању Српске књижевне задруге. Ево шта он ту између осталог каже: "Ниједан од наших најбољих песника није сажео сву своју осећајност у патриотско осећање. Било их је који су се у својој поезији сећали нације мало; други су јој дали много; Његош јој је дао готово све. . . . Његош

није патриота ни по имитацији духу времена, ни из каквих пролазних прохтева; он је то по неодољивости, он је то целим својим бићем. Његова судба чврсто је везана за судбу његова народа, слава народна и његова је слава, а пропашћу Српства нестало би и његове екзистенције. ... Он има своја лична задовољства, али над свима њима стоји његово уживање у слободи свога народа; он жели срећу и слободу свима потиштенима, али их једва види ван Српства и Хришћанства. ... У Његошевим песмама нема биготизма, ту се не одриче живот и не бацају земаљска блага као жртва Господу, него се творац света призива да се потруди за срећу Српства." ..... И онда Продановић цитира стихове који се данас у Југославији не смеју цитирати.

Недуго пред своју смрт, крајем 1850. године, пише Његош из Трста Илији Гарашанину изос- и ово: "Будите спокојни, поштени и драги Србине, и немојте никада помислити, а толи вјеровати, да ће владика црногорски бити сочлен којекаквих ватренјалах, а толи сочлен партије која против мене и целога Српства светиње дјејствује. ..... Та и новци не могу све учинити, дајбуди ће се опште несреће и срамоте тиче. Највиши је аманет и светиња наша послије имена Душанова име Карађорђево. Ко је овоме имену противник, тај није Србин, но губави народ српски."

Као да је тачно, дословце, предвидео стање које ће после сто година надоћи. Можда је то у својој видовитости и генијалности заиста био и предвидео!

III

Његош није само истицао у позитивном смислу своје Српство, него је, више него иједан српски писац, више чак него сам народни певач, бацао анатему на издајице Српства. И то такође у свим својим делима. Свакако највише у Горском Вијенцу, где главна радња нема други циљ него да истреби те издајице. Овде не можемо избећи а да не цитирамо неколико стихова.

Пре свега у Лучи микрокозма, у последњој строфи Посвете Сими Милутиновићу-Сарајлији, Његош га позива да у свом даљем песничком раду увек истиче велике српске витезове а жигоше издајице. Ево како то Његош сам изражава:

Ја од тебе јоште много иштем:
Да поставиш у пламтеће врсте
Пред очима Српства и Славјанства
Обилића, Ђорђа и Душана,
И јошт кога српскога хероја;
Да прогрмиш хулом страховитим
На Вујицу, Вука, Вукашина,
Богомреке српске отпаднике;
Злоћа њима мрачи име Срба,
Татар им је наказа малена.

За српске отпаднике сматра, дакле, Његош да је сам пакао малена казна за њих. Посветила се та његова реч!

У Шћепану Малом Његош нарочито узима на нишан оне

издајице који су српско име напустили. Ево како о томе говори игуман Теодосија Мркојевић у дјејствију IV, стихови 319 и даље:

Сваки Србин који се превјери,
Просто вјеру што загрли другу,
Но му просто не било пред Богом
Што оцрни образ пред свијетом
Те се звати Србином не хоће.
Ово ти је Србе искобило,
Робовима туђим учинило.

Што се Горског Вијенца тиче, ту има стотина стихова којима се издајице Српства жигошу. Ми ћемо само један став, на дохват узет, навести (стихови 258—261):

Српској капи свуд име погибе,
Истурчи се плахи и лакоми, —
Млијеко их српско разгубало!

IV

Радујемо се што је ту скоро, у априлу 1963. године, слично гледиште о десрбизацији Његоша објавио у Канадском Србобрану (број од 11. апр.) скоро умрли Душан П. Ненезић у једном врло писменом и скроз патриотском уводу у Његошев јубилеј.

Неколико ћемо ставова одатле пренети, да би показали да нисмо сами у процењивању ове ситуације. Душан Ненезић пише изос.:

"..... Узурпатори права и слободе српског народа, у несрећној Отаџбини нашој, комунисти, такође припремају прославу 150-годишњице рођења Његошевог. .....

И та и таква комунистичка "прослава" мора под комунистичком тиранијом да добије црвену боју. Блажо Јовановић, 15-годишњи црвени махараџа Црне Горе, члан одбора за прославу, већ је дао инструкције како мора да буде обојен Његошев духовни лик. Он каже: "Дати право тумачење Његоша, исто тако значи одлучно одстранити све оне вјештачке наслаге митске и национално-романтичарске апотеозе." Значи, одбацити Његошев српски патриотизам, Обилићевски узор борца за крст часни и слободу златну, његову дубоку веру у слободу народну, схватање о хришћанској етици, јер је све то, по комунистичком учењу "митска наслага" и од њега створити неку врсту претече комунизма и следбеника пакленог учења Маркса и Енглеска!!!

Комунисти су са Његошем на великој муци. Он је најјачи претставник слободе и најизразитији носилац српског јединства. Он је ствари слободе и јединства дао цео свој духовни живот. У тим напорима је и сам сагорео. Својим филозофским остварењима окрунио је ореолом херојства и мучеништва главу Карађорђа и српског народа.

Ни његов Ловћен неће са комунистима. Цетиње исто тако. Зато је осуђено на изумирање. Када се влада Црне Горе преселила са Цетиња у Подгорицу, Блажо Јовановић хтео је да

све знаменитости са Цетиња одвуче у Подгорицу, па и Ловћен. Тако је један Цетињанин израдио карикатуру, где је Блажо тешким ланцима оковао Ловћен и настоји да га сурва у Морачу. Везан Ловћен одговара: "У Јадранско море, увек. У Морачу никада". Његошева зубља са Ловћена најјачи је бранилац свих светиња и моралних тековина српскога народа. Она њих сажиже својом слободарском ватром и каже им да "Не требује царство нељудима, нако да се пред свијетом руже"."

САДРЖАЈ:

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

При штампању поткрало се неколико незнатних грешака. Иако оне немају великог значаја и не мењају смисао текста, ми их доносимо, да их читаоци унесу пре почетка читања.

1) На стр. 11. други став иза римског броја III, сувишан.

2) На стр. 16. одељак V, ред 10., треба да стоји "сиромашних", а не сиромашњих.

3) На стр. 40. у 27. реду одозго стоји "са" а треба "на" (сивању .....).

На истој страни у 4. реду одоздо стоји "нега", а треба "него".

4) На стр. 42. у 3. реду одозго стоји "обилицима", а треба "облицима".

5) На стр. 44. у 12. реду стоји сједницама, а треба "сједницима" (једнина је сједник).

На истој страни у 19. реду стоји и, а треба "у" (Свободијади).

6) На стр. 45. у 8. реду треба такође у (потеру).

7) На стр. 47. у 7. реду уместо са треба за (женама).

8) На стр. 54. у 10. реду одоздо стоји трофери, а треба "трофеји".

9) На стр. 56. у 7. реду стоји преходно а треба "претходно".

На истој страни у 13. реду одоздо стоји седмику, а треба "седнику".

ДОСАДАШЊЕ РАСПРАВЕ О ЊЕГОШУ
Проф. Лазе М. Костића.

Пре ове књиге проф. Л. М. Костић је издао у емиграцији још три велике књиге расправа посвећених анализи и интерпретацији Његошевих стихова. Укупно је објавио до данас 50 научних расправа о Његошевим песничким делима, и то у следећим књигама:

I. ИЗ ЊЕГОШЕВИХ ДЕЛА. Анализе и интерпретације. Поводом стогодишњице песникове смрти. Издање књижаре Паландачић. Чикаго 1952. Стр. 221. Садржи укупно 24 расправе, које је требало поређати овим редом (док су у књизи поређане како су стизале у штампарију):

1) Први чин Горског Вијенца. — 2) Зашто је подузета истрага Потурица? — 3) Да ли је Црна Гора, према Његошевим песмама, била увек независна од Турака? — 4) Заједнички живот Срба и Турака у Црној Гори до Истраге (према Горском Вијенцу). — 5) Владавински облик Црне Горе на основу Његошевих дела. — 6) Светска империја према Његошевим делима. — 7) Међусобни односи Његошевих јунака. — 8) Његошев појам слободе. — 9) Његош према тиранству. — 10) Појам закона и законитости према Његошевим песмама. — 11) Давање вјере непријатељу. — 12) Кривично право у Његошевим стиховима. — 13) Одликовање и награђивање врлине по Његошу. — 14) Верски став Црногораца према Горском Вијенцу. — 15) Свештенорадње игумана Стефана. — 16) Клетва из Горског Вијенца. — 17) Статистика у Његошевим делима. — 18) Старост према Његошу. — 19) Старост Вука Мандушића. — 20) Сукоб Вука Мићуновића и Хамзе капетана. — 21) Хиперболе у Горском Вијенцу. — 22) Недовољно објашњене речи Горског Вијенца. — 23) Неке ситне интерпретације Горског Вијенца. — 24) Интерпункција у Његошевим делима.

II. ПРАВНИ ИНСТИТУТИ У ЊЕГОШЕВИМ ПЕСМАМА. Мелбурн (Аустралија) 1958. Едиција "Српска Мисао", књ. II. Стр. 160. Књига садржи ове расправе:

А) ДРЖАВНО ПРАВО: 25) Коју су државну форму претпостављали Његошеви јунаци? — 26) Два мача и двије круне. — 27) "Уредба" према Његошу. — 28) Мисија везира Селима према Горском Вијенцу.

Б) МЕЂУНАРОДНО ПРАВО: 29) Пружање уточишта странцима. — 30) Откуп робља према Његошу. — 31) Још неки Његошеви стихови из области Међународног права.

В) КРИВИЧНО ПРАВО: 32) Судови у Црној Гори и осталим земљама. — 33) Извршење смртне казне. Посебно о каменовању. — 34) Освета према Његошевим стиховима. — 35) Још неки кривичноправни моменти у Његошевим песмама.

Г) ПРИВАТНО ПРАВО: 36) Једно правно начело изражено кроз Његошеве стихове.

III. РЕЛИГИОЗНО-ФОЛКЛОРНИ СТАВ ПЕСНИКА ЊЕГОША. Минхен 1963. Библиотека "Свечаник", књ. 37. Стр. 180. У књизи су ове расправе:

37) Крст у Горском Вијенцу. — 38) Срџба Божија у првом колу Горског Вијенца. — 39) Клетве и заклетве у Његошевим стиховима. — 40) Молбе и молитве у Његошевим песмама. — 41) Правда и неправда у Његошевим стиховима. — 42) Свешдрукчије протумачени стихови Горског Вијенца. — 43) Свештена лица у Његошевим песмама. — 44) Ескурс: "Теократија" у Црној Гори.

IV. по реду је ова књига са пет расправа. Није потребно да понављамо ни наслов књиге ни расправа (бр. 45-49).

У Аустралији (Мелбурн) требало је да изађе још једна књига под насловом "Његош и Антика", пошто би најпре све расправе биле објављене у часопису "Тамо Далеко". Ту је изашла само прва расправа под насловом "Хераклит и Његош", што претставља 50. штампану расправу (бр. 6/1962. г.)

Више расправа је изашло у календару "Америка" у издању Паландачића, али су те расправе ушле у прву књигу, тако да их није потребно наводити још једном.

И у новинама су изашли многи чланци о Његошу из пера проф. Л. М. Костића. Они што су изашли до 1951. наведени су у Предговору прве књиге (Из Његошевих дела). Новији су ови:

1) Десрбизација Његоша. Глас канадских Срба од 15. новембра 1951. — 2) Легенда о Његошевом југословенству. Слобода од 10. септембра 1958. — 3) На основи чега се изводи југословенство Његошево. Слобода од 10. октобра 1959. — 4) Чији је владика Раде? Слобода од 20. октобра 1958. — 5) Његош и владика Рајачић. Српско Јединство од 8. јула 1954. — 6) Његош о босанско-херцеговачким муслиманима. Братство, Торонто, број од августа 1955. — Још неколико мањих бележака.

РАНИЈА ИЗДАЊА С. Н. ОДБРАНЕ У КАНАДИ

1) КОЈИ СУ ГЛАВНИ И ОСНОВНИ СРПСКИ ЗЛОТВОРИ? Написао др Л. М. Костић (Л. П. Поповић). Библиотека "Српска Књига", св. I. Торонто 1953. (Распродано).

2) МЕГАЛОМАНИЈА ЈЕДНОГ МАЛОГ И НЕСКРУПУЛОЗНОГ НАРОДА. Исто, св. II. Хамилтон 1955. (Распродано).

3) ОБМАНЕ И ИЗВРТАЊА КАО ПОДЛОГА НАРОДНОСТИ. Исто, св. III. Хамилтон 1960.

4) О ОДГОВОРНОСТИ ЗА УБИЈАЊЕ СРБА У ПОСЛЕДЊЕМ РАТУ. Исто, св. IV. Хамилтон 1963.

5) ПРИМЕРИ ХИЉАДУГОДИШЊЕ КУЛТУРЕ ХРВАТА III. књига. Написао др Л. М. Костић. Хамилтон 1956.

6) Исто, IV. књига. Хамилтон 1958.

7) ПОДМОРНИЧАР ПАЈА САЛАШЕВ ..... и друге приповетке. Написао Властимир С. Петковић. "Забавна Библиотека" Канадског Србобрана, I. књ. Хамилтон 1958.

8) ВИДОВДАНСКЕ БЕСЕДЕ у Канади и Америци 1958. године, д-ра Л. М. Костића. Издање Канадског Србобрана. Хамилтон 1958. (Распродано).

9) ГАВРИЛО ПРИНЦИП. Написао Момчило Вуковић-Бирчанин. Хамилтон 1959.

10) ПОРЕКЛО МАРКСИЗМА У ЈУГОСЛАВИЈИ. Написао М. Зарија Поповић. "Просветна Библиотека" С. Н. Одбране у Канади, св. I. Хамилтон 1962.

11) ПОБЕДА КОМУНИЗМА ИЛИ КАПИТАЛИЗМА? Исто, св. II. Хамилтон 1962.

ДРУГИ РАДОВИ
У ШТАМПАРИЈИ "КАНАДСКОГ СРБОБРАНА"

1) ЧИЈА ЈЕ БОСНА? Написао др Л. М. Костић. Издање часописа "Братство", 1955.

2) ПРАВИЛА С. Ц. Ш. Општине "Св. о. Николе" у Хамилтону, 1957. (Штампано бесплатно).

3) Исто 1962. године. (Штампано бесплатно).

4) ПРАВИЛА К. С. Сестара у Ниагара Фалсу, Онт., 1957. (Штампано бесплатно).

5) СРБИЈА ИЛИ ЈУГОСЛАВИЈА, I. књ. Написао др Л. М Костић. Издање пишчево. Хамилтон 1958.

6) Исто, књ. II. Хамилтон 1959.

7) Исто, књ. III. Хамилтон 1962.

8) КРИВОШИСКИ УСТАНАК 1869. Написао др Л. М. Костић. Издање Милоша Ковача из Ванкувера, 1959.